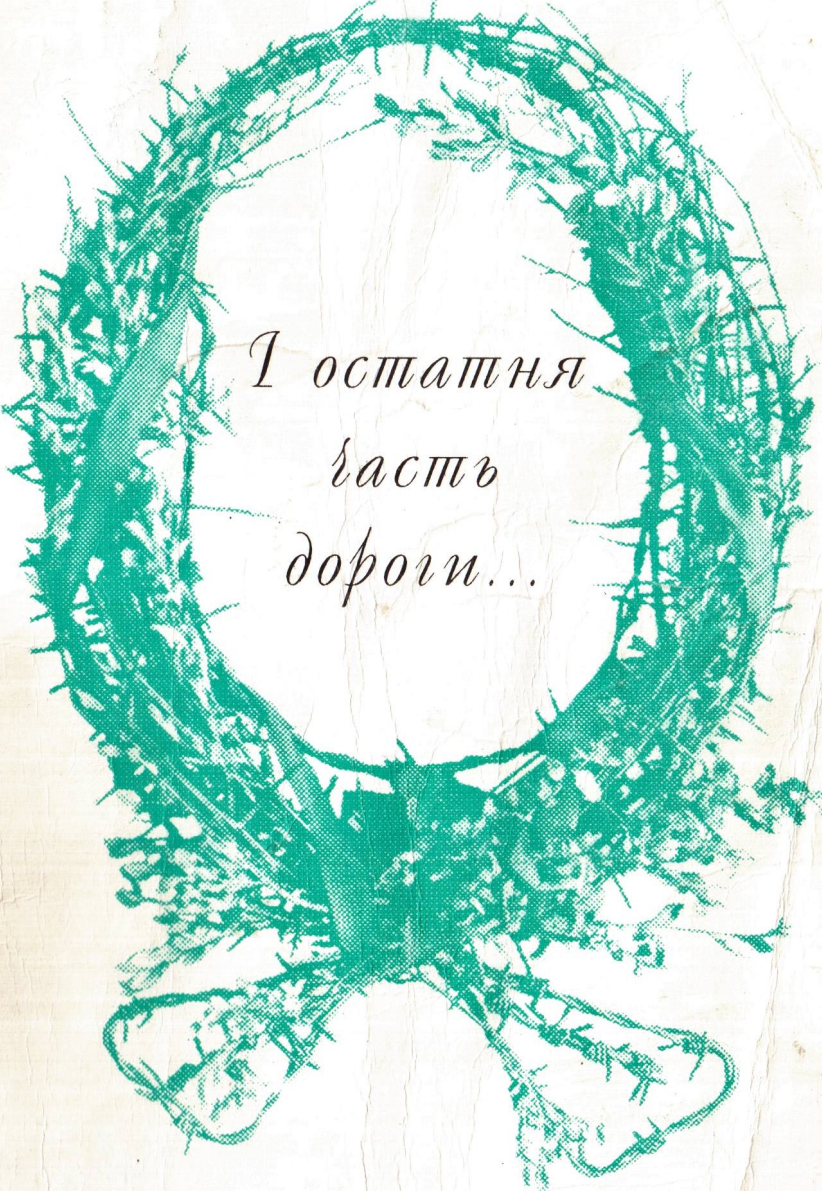

Ярослава Мельник

*Гостиня
гость
дороги...*

Морозы - i гүлсе
кеңиригү - гүлсүмүкөбү
каңиригү - гүлсүмүкөбү
3. небатанаканса
башка үчүкүб.

15. XI. 95.

Э. Мелик

ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА НАН УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ІНСТИТУТ ОСВІТИ

Ярослава Мельник

*І остатня
гаствь
дороги...*

Іван Франко
В
1914-1916 роках

Львів

1995

літа з Криворівні В. Гнатюк, котрий був заблокований тут майже на цілий рік, не маючи зонайменшої змоги ані виїхати звідси, ані щось робити, “через те, що не мав ні книжок, ні своїх паперів”(3).

Тим часом і зі Львова повсякчас приспішували Франка з якнайшвидшим поворотом додому: і дружина Ольга Федорівна (4), і Целіна Зигмунтовська (остання особливо часто). В обидвох жінок на такий “аларм” були вельми поважні причини. В Ольги Федорівни глибоке занепокоєння викликала сама лишень думка про те, що вона залишалась в осамотілій хаті одна-однісінька, без чоловіка та дітей: донька Анна була в Києві, старший син Тарас — у війську (від нього Франко ще 1 серпня отримав телеграму “аби приїздити, бо він покидає Львів”), молодший Петро — на відпочинку в горах (той також повернутись до Львова не міг, спершу — з тієї ж причини, що й батько, згодом — через свою зайнятість у формуванні на Гуцульщині загонів Українських січових стрільців)(5). У свою чергу Ц. Зигмунтовська була просто в розпуці від того, що відпустила з Франком свого 15-річного сина Здислава. Мабуть, тепер дуже шкодувала, що не погодилася на запрошення Франка та не поїхала сама разом із ними в ту Криворівню. Тепер би була разом із сином (6).

Однак уже майже три тижні розгорталися воєнні дії, а І. Франко й далі був приневолений на побут у Криворівні. За свідченням того ж Волянського, виїхав він звідтіля 19 або 20 серпня. Час виїзду письменника з Криворівні О. Волянський запам’ятав достатньо точно. Ця дата підтверджується іншими документальними джерелами, зокрема хронікальною заміткою в “Ділі” від 26 серпня 1914 р., де зазначено, що “д-р Іван Франко вернув з літнього побуту в Криворівні”, а також авторською датою перекладу давньонорвезької балади “Підгледів”: Львів, 24 серпня. Імовірно, що І. Франко міг ще на день-два затриматися у Ворохті. Отож, гадаю, немає ніяких підстав сумніватись у досить точно зафіксованій у пам’яті О. Волянського даті виїзду І. Франка з Криворівні. Саме в пам’яті, бо всі його нотатки про письменника, а також листи І. Франка до нього запропалися під час московської інвазії, за чим він ніколи не міг відшкодувати. А сумнівалися в цій даті деякі дослідники, зокрема Д. Лукіянович, котрий стверджував, що Франко 1914 року з Криворівні “виїхав так, що вже в шість годин після його приїзду москалі зайняли Львів (це сталося 3 вересня)”.

Натомість дуже нелегко окреслити навіть абрис літературного портрета І. Франка цього воєнного літа в Криворівні, особливо портрета психологічного. Достеменно відомо, що в Криворівні поет здійснив низку перекладів давньонорвезьких балад і давньоісландських пісень. Однак чи це все? Певні сумніви заронює В. Якіб’юк, стверджуючи, що коли І. Франко виїжджав із Криворівні, то залишив у нього, крім книжок, ще якісь рукописи, які під час війни пропали. Щодо психологічного портрета, то переважна більшість мемуаристів не виокремлює це літо з усіх інших, які І. Франко

провів у Криворівні. Два збережені листи І. Франка до дружини, окрім повідомлень, що виїхати наразі з Криворівні не може, нічого присутнього не містять. Його кореспонденція того часу ще до одної відомої нам адресатки — Ц. Зигмунтовської, як, до речі, загалом всі листи І. Франка до неї, мабуть, назавше залишаться для нас таємницею (7).

На жаль, деякі Франкові біографи “вільний простір” на карті його тодішнього перебування у Криворівні некоректно заповнювали власними вигадками, навіть такими одіозними, як ось цей опис розмови письменника з гуцулами на початку війни: “Він заспокоював селян, говорив, що для трудящих війна може принести волю, признавався їм, що покладає великі надії на Росію, бо там є велика людина, яка дбає за волю трудящих всіх національностей” (8). І ще один зразок політичного міфу на тему “Іван Франко в дні першої світової війни”: “На вулицях міста Львова 3 вересня 1914 року відбулася братерська зустріч львов’ян з визволителями. Разом з населенням виїшов зустрічати братів із Росії і І. Франко. Великий письменник залишився в місті, відкинувши намагання буржуазних націоналістів підбити його на виїзд до Відня. І. Франко піднесено розмовляв з офіцерами й солдатами російської армії, розпитував їх про життя в Росії та на Україні. . . ” (9).

Так, залишився І. Франко під час російської окупації Галичини у Львові. “Час московського наїзду пережив у краї. Не відрікся рідної землі” (10). Та й куди мав виїхати хворий і безпорадний?

Те, що І. Франко залишився в окупованому місті, тривожило багатьох його знайомих. “В мене тільки й думки, що про Вас . . . Що з Вами діється у Львові? — писала поетові з Харкова Христя Алчевська 27 вересня 1914 р. , через три тижні після того, як російська армія під командуванням генерала Брусилова зайняла Львів. — Мое розбите горем серце цілує в думці кожний нещасний камінчик на вулицях славного старого міста і плаче, і плаче. . . Напишіть мені, що ще живі Ви, що ще не забули на колишніх друзів. . . ” (ф. 3, № 1658). Тривога Х. Алчевської була не марною. Адже, відразу зі вступом російської армії—“визволительки” до Львова у місті почалися суцільні арешти українських діячів. Поширились чутки і про ув’язнення І. Франка. Дійшли вони навіть до Канади. “Одна часопись подає вісти, одержані з Відня приватною дорогою, що москалі арештували у Львові нашого великого письменника Івана Франка і вивезли в глибину Росії”, — писалося в одній з вінніпезьких газет (11). На початку 1915 р. трохи заспокоїла українську громадськість щодо долі І. Франка газета “Діло”. У замітці під дуже промовистою назвою “Як господарюють наїзники в Галичині” вона повідомляла: “Проти видних Українців, які залишилися у Львові: др. Ст. Федак, др. Вол. Охримович, проф. М. Шухевич, К. Паньківський, др. І. Франко, Мих. Павлик, І. Труш та ін. , наразі не підприємляють репресивних мір, але мають їх всіх на оці”(12). Одначе нев-

довзі були вислани в Сибір В. Охримович, М. Шухевич, опинились у Росії як заложники С. Федак і К. Паньківський, посилюючи тривожні настрої у М. Павлика, і, мабуть, та тривога у час московської інвазії спричинила чи принаймні пришвидшила його смерть (так, зокрема, вважав М. Мочульський, до речі, і його також заарештувала царська жандармерія як “небезпечного злочинця” і вислала углиб Росії). Із гирким сарказмом писав І. Франко про “визволення” “Под’яремной Прикарпатской Руси”:

*А вы, Мазепинцы, вот то дело верно,
Вот с этим справимся мы круто, гаспада.
... Відвідаєте Тотьму,
І Томськ, і Омськ, Іркутськ, Якутськ,
Валдай,
І розкіш острогів, тайги спасенну потьму...*
(“Інвазія”)

Як засвідчують спогади Ц. Зигмунтовської, сам І. Франко також побоювався арешту. Чи не тому в той час він настійливо заскоював своїх кореспондентів (а можливо, передусім себе самого) тим, що “тутешня власть досі лишає його в спокою” (13). “Через російську окупацію я лишився майже непомітним” (50, 430) — так, із полегшенням — написав він після звільнення Львова (“освободження від кормиги”) хорватському вченому В. Ягичу, вітаючи його, як і багатьох знайомих, із котрими через московську інвазію був перерваний зв’язок, “після жахливого часу”. Жахливого для всіх, для нього особисто також. . .

“Довелося Франкові пережити найстрашніші години свого життя, коли, здавалося, валилось все, над чим він працював цілий вік, на що сподівався, що творив. Довелося на власні очі побачити окупацію Львова, руїну цілого краю, тріумф темної сили. . . Серед цього лихоліття, голоду кругом, страшного іспиту, що звалився на рідний край, сили у старого письменника все занепадали”, — писав С. Єфремов (14). “Був такий самітний: сини на війні (15), жінка на лікуванні. . .”, — вносять додаткові штрихи до болісної драми Франкового життя на схилі віку і спомини сучасників (16).

Обидва сини — і Петро, і Тарас — у коротких листівках з фронту, часто писаних нашвидкуруч, олівцем, скупо повідомляли батька про своє життя, про воєнні події. “Перебуваю даліше в полі. Було кілька гарячих днів, але тепер все успокоїлося. Багато москалів успокоїлося цілковито. Стрільці списалися добре, але мали великі втрати” (ф. 3, № 1638). Проте вістки від синів (навіть такі скупі, як ось оця від Петра 8. XI. 1915) І. Франко отримував лишень вряди-годи (17). Непевність щодо їхньої долі дуже його тривожила, породжувала неспокойні сні та візії. Ці настрої І. Франка відбилися у деяких його поезіях тої пори:

*Тринадцятого грудня сего року
О шестій вранці, по безсонній ночі,
Одній з найтяжчих, наймучительніших,
Яких так багато я в тім році пережив,
Явивсь мені мій син Петро, що в стрільцях
Українських, тепер у полі служить,
В ровах над Стрипою — дай Бог йому, бажаю,
Щоб мене якнайдовше пережив.*

(“Чи віщий сон”)

Частіше, ніж від синів, доходили до І. Франка листи від доньки Анни, котра напередодні війни — наприкінці червня 1914 року, на запрошення тітки О. Ігнатович поїхала до Києва. Сам І. Франко також тоді мав намір поїхати з донькою, але на кордоні його завернули (18).

Там, у Києві, застала Анну сумна вістка про смерть батька: “Це був 1916 рік. Я якраз була тоді в шпиталі при праці, як до мене прийшов Микола Вороний і приніс мені телеграму зі Львова. Кругом півсвіту, через Рим, Константинополь, Москву — три місяці йшла до Києва та телеграма, що принесла мені трагічну вістку про смерть батька. Невпинний біль стискав моє серце, я ридала днями і ночами. Я не могла собі простити, що не виконала свого обов’язку доньки і не поїхала до батька. Цей жаль залишився в моєму серці на все життя. . . Тато кликав нас, своїх дітей. Та вмирав самотній, не було нікого з дітей біля нього”(19).

Не було біля нього ні дітей, не було й дружини, яка понад чверть віку тому з рішучістю і відвагою, що так не едналися з тендітним виглядом цієї панночки, вихованки Інституту шляхетних дівчат, вибралась із Києва до незвісної їй Галичини, щоб стати опорою і помічницею для відомого українського письменника, яким уже тоді був І. Франко. Однак не витримала, зламалася фізично й душевно. Вже давно в родині Франків не було ні спокою, ні злагоди. Не було в цьому вини Ольги Федорівни. Надто багато випробувань випало на її долю. “Франкова дружина — це трагічна постать. Ніжна рослина, пересаджена на камінистий ґрунт “ (Марія Деркач). Перші симптоми душевної хвороби, причому відразу надзвичайно гострі, проявились у неї ще 1900 р. Недуга спадкова. Але в нікого з родини Хоружинських вона не набула таких гострих форм, як в Ольги. “Тітка Саня Ігнатович — так само нервова, як і мама, — писала Анна Франко про рідну сестру Ольги Федорівни, — але серед добробуту її нервовість ніколи не дійшла до того ступеня, що в мамі”. І далі в споминах Анни читаємо: “Здоров’я мамі настільки погіршилось, що тато по довгих ваганнях рішився віддати маму до шпиталю для умов хворих, до Кульпаркова, . . . але стан її здоров’я в шпиталі тільки погіршився. До цього також причинилося співжиття з іншими хворими. Жодної надії на поправу не було. Ще тяжчим, ще безрадіснішим стало життя в нашій хаті” (20).

Це було в 1912 році. Тоді ж з огляду на недугу Ольги Федорівни їй призначають опікуна. Ним стає судовий радник К. Бандрівський, давній, ще з шкільних літ приятель І. Франка, і його куратор під час хвороби — з червня 1908 р. Смерть сина Андрія у 1913 р., якого Ольга Федорівна як найстаршого (“первозванного”), до того ж змалку дуже хворобливого, любила й жаліла більше від інших дітей, остаточно позбавила її душевного спокою.

Восени 1914 р. через надто бурхливі прояви хвороби дружини І. Франко змушений був вибратись із дому. “. . . Час від мого повороту з Криворівні аж до зими вона провела в ненастаннім змаганні довести мене до божевілля, або до голодової смерті й довела до того, що я цілий місяць мусив прожити в чужім домі. . .” (50, 433), — пояснював він знайомим, зокрема В. Якіб’юку, причини своєї втечі з хати. Приблизно в цей самий час у декого з киян з’являються гадки: а чи не краще було б Франкові з огляду на нестерпні умови життя у Львові перебраться до Києва? Однак із переїздом нічого не вийшло, хоч І. Франко погодився на це. “По застанові і питаючи в відповідних кругах, прийшли до того переконання, що зі згляду на се, що ти жиєш в приятеля, котрий в кожному разі більше дбає про тебе, як мама, і якщо в тебе є гроші на життя, то ліпше, щоб ти зістав поки що вдома, — передавала Анна батькові рішення київської громади, — бо хотяй би і пропуск тобі дали, міг би-сь мати великі неприємності в Києві, взагалі в Росії, не виключаючи тяганини і арештовання. Одним словом, їхати не радять. Що ж до мами — тим більше приїзд її не бажаний для нікого” (ф. 3, № 1636, с. 71). “Маму”, Ольгу Федорівну, І. Франко з тяжким серцем 17 грудня 1914 р. віддав знову до лікарні для душевнохворих. Іншої ради не було. Пробула там Ольга Федорівна довгих три роки.

А тим часом у будинку І. Франка оселяється Ц. Зигмунтовська з двома дітьми — сином Здиславом і донькою Софією. Як вказано в “Картці до замельдування головних локаторів і віднаймаючих. Ч. дому 4, вул. Понінського”, метою її прописки в цьому домі є “догляд за хворим д-ром Франком”. Безперечно, І. Франко в той час справді потребував пильного щоденного догляду та опіки. Чи мав він їх від пані Ц. Зигмунтовської? Такі суперечні думки висловлювали про це Франкові сучасники, його діти, та врешті-решт, і він сам. Так, в одному з листів до В. Якіб’юка він категорично стверджував: “Одною з причин моєї хвороби (йдеться про різке погіршення самопочуття письменника на зламі 1914–1915 рр. — Я. М.) були відносини тої жінки та її сина до мене” (50, 433). Чи був І. Франко на цьому витку взаємовідносин із Целіною, котру колись уява закоханого поета за її дивну красу наділила прикметами ідеалу (21), якій у хвилини натхнення присвячувались найкращі пісні “Зів’ялого листа”, справедливим до неї? Адже сам він ще порівняно недавно (у травні того ж 1915 р.) у листі до іншого свого постійного адресата, швагра Є. К. Трегубова, згадував про своїх жильців у до-

силь прихильному тону. Та й напровесні 1916 р., незадовго до смерті, І. Франко знову звернувся за допомогою саме до неї, до Ц. Зигмунтовської. . .

Зовнішній простір Франкового існування під час російської інвазії був дуже обмежений, по суті замкнений стінами його власного будинку, звідкіля він виходив у край рідко. У такому його усамітненні, безумовно, значну роль відігравав фактор особливих умов життя окупованого міста: “Товариського життя між тутешніми русинами тепер, у воєнний час, нема ніякого, всі товариства, книгарні, бібліотеки й школи позамикані, головні представники інтелігенції або повиїздили з краю (в Відні самих русинів до 10000), а з тих, що лишилися, многих поарештовано” (50, 424–425). Проте вже з перших місяців 1915 р. (приблизно з середини лютого) затворництво І. Франка було викликано передусім його тяжким фізичним станом. Тоді безкінечно довгий ряд недуг письменника доповнюється ще однією — запаленням легень, яке він, виснажений кількарічною боротьбою зі смертельною хворобою, переніс особливо тяжко. “Я досі хворий на наслідки плеврита, який перебув узимі: ті наслідки — головно біль у нижній частині живота та загальний упадок сил наслідком кількамісячної дієти. Ходження й всяка, хоч би дрібна праця, втомлює мене й забирає дух, а тіло вихудло так, як в мене досі не бувало” (50, 425), — скаржився він у травні 1915 року Є. К. Трегубову. Навіть ще влітку він почував себе настільки погано, що не міг вийти з хати, щоб віднести на пошту дітям листи, чи прописати в себе небожа Василя, що тоді несподівані дороги війни привели його до нього.

У час російської інвазії мало хто й зі знайомих і приятелів порушував самотність хворого письменника, по суті, прикутого до ліжка. “. . . В мене лиш деколи буває д. Бандрівський та дехто з молодіжи або росіяні” (тобто, наддніпрянців — Я. М.), — писав І. Франко 24 березня 1915 р. доньці до Києва. Лікар Б. Овчарський, котрого попросив взяти під опіку І. Франка напередодні своєї еміграції до Відня Є. Озаркевич, згадував: “У перший візит я застав хворого самотнім і голодним. Ніхто не відвідував його, тільки одна давня приятелька Зигмунтовська часто приходила і приносила йому їсти” (22).

Втім, Б. Овчаровський був не єдиним, хто свідчив про гірке, злиденне існування, на яке був приречений І. Франко через тяжку хворобу. Завважимо, що, на превеликий жаль, не лише у воєнний час. Раніше, до війни, багато сучасників провину на це складали на Франкову сім'ю — дружину, дорослих дітей. “Інший — рівно нещасний — має бодай родину, яка про нього дбає. У нього ж не було ніколи правдивої родини, що то рятує і кріпить, і гріє. І тепер у нього тої родини нема. Та аномальна родина — се і одна з причин — як в нормальних умовах д'сему приступити — і ратунок-поміч подати”, — писала Є. Бохенська до М. Грушевського в 1912 р. (ф. 3, № 2508). Що ж, присуд дуже категоричний, проте, на мій погляд,

не зовсім справедливий, принаймні не однаковою мірою стосовно всіх членів родини.

Суб'єктивний погляд деяких сучасників на багато реалій Франкового особистого життя, у тому числі на складні взаємовідносини в сім'ї, коригується іншими першоджерельними матеріалами, зокрема документами особистого архіву письменника, позірно безпристрасні рядки яких, віддзеркалюючи трагедію родини Франків, дозволяють бодай частково “зняти вину” хоч би з Ольги Федорівни та найстаршого сина Андрія. Особисто для мене дуже промовистими є записи в “Покажчику мешканців будинку І. Франка по вул. Поніпського, 4. Львів, 1913”, де в графі під довгою назвою “Всякі інші важні для розкладання доходного податку замітки; наприклад, особливо нещасні випадки, довготривалі хвороби” навпроти імені І. Франка зазначено: “Д-р Іван Франко є калікою на руки, внаслідок чого не може писати — притім все є хорий і до праці неспосібний”, відповідно — про Ольгу Федорівну — “рівно ж хора”, Андрія — “також хорий” (ф. 3, № 2474). До того ж Андрій, незважаючи на власну хворобу, все ж дуже багато допомагав батькові. “Був йому правою рукою і доглядав його, як нянька дитину”, — характеризував Андрія М. Мочульський.

Хоча, з другого боку, і в самого зболеного І. Франка подекуди проривалися грікі жалі на дітей, зокрема (що було так природно!) він прагнув більшої розради та допомоги від доньки. Врешті-решт, і сама Анна “чулася до вини”. Так, в одному з листів до батька (27. 02. 1915 р.) Анна, відповідаючи на його докори в тому, що вона ніколи не була для нього доброю донькою, бо замість того, щоб осолоджувати йому прикре життя, відсунулася, відчужилася від дому, признавалася: “Тату, чи ж Ти думаєш, що я сего не виділа, будучи іще вдома, чи я не думала про се кожний день! І се лежить на мені тяжким докором! На ціле моє життя!” (ф. 3, № 1636, с. 64). Щоправда, тут же Анна вину на це складала на домашні обставини: атмосферу в хаті, хворобу Ольги Федорівни. Воістину зачароване коло. . .

Інші сучасники в тому безрадісному становищі, в якому опинився І. Франко на схилі віку, слушно вбачали насамперед значну частку вини української суспільності. Заради справедливості треба визначити, що під час війни багатьох людей із найближчого оточення письменника не було у Львові. Однак правдою є і те, що І. Франко для багатьох сучасників завжди існував мовби у двох іпостасях: І. Франко — геніальний письменник, провідник нації, котрий під кінець життя, за висловом М. Могиланського, удостоївся зовнішньої канонізації, коли його ім'я не вимовлялось інакше, як з епітетом “великий”, та І. Франко — жива стражденна людина, котра заслуговувала і, головню, потребувала більшої уваги з боку громади.

Франкова хвороба, особлива природа його душевного світу, в останні роки життя ще більше посилили такий дуалізм у сприйнятті

його постаті. “Всі його покинули, ніхто про нього не дбає, серед людей, серед своїх, які його твори високо цінують і люблять, які ідуть в життя з його “духа печаттю”, він готов умерти не з хвороби, а з голоду, і недогляду. . . Колись, як його не стане, буде пишний, величавий похорон, посиплються промови за промовами, вінці за вінцями, і жаль обхопить всіх, що стануть над його могилою — але, Богом і правдою, — ми не будемо мати права заплакати над тою могилою, — коли тепер даємо йому в наших очах загинати” (ф. 3, № 2508). Уточнимо, що в наведеному листі Є. Бохенської до М. Грушевського, як і в мемуарах багатьох інших сучасників, котрі акцентували на злиденному існуванні І. Франка в час хвороби, йшлося не стільки про його незавидні матеріальні статки, а перш за все про відсутність елементарного догляду за хворим (23).

На перше місце проблема засобів до існування постала перед І. Франком щойно з початком війни. Більше того: внаслідок їх відсутності вона постала перед ним загалом як проблема біологічного виживання. “. . . Тепер наслідком війни мені грозить просто голодна смерть” (50, 421) (розрядка в тексті. — Я. М.). — У цьому розпучливому зверненні І. Франка до Є. Трегубова (осінь 1914 року) не надто багато перебільшення. Річ у тім, що основне джерело існування письменника останнім часом — так званий ювілейний дар в сумі 27 тисяч корон — був зложений у банку “Дністер”, який під час війни, як всі інші українські інституції, перестав функціонувати. Повідомлення про тяжке матеріальне становище І. Франка з’являються у той час навіть у деяких російськомовних часописах в Україні: в “Утре России” (1914, № 255), “Одесских новостях” (1914, № 9511), “Южном крае” (1914, № 2331) (24). В останньому, зокрема, біла на сполох Христя Алчевська. З великою експресією наголосивши на гуманізмі творчості І. Франка, вона закликала такий же гуманізм і милосердя проявити й щодо нього самого, “умирающому літератору, столько давшему света нашему краю”. “Таких гуманних проповідників надо спасать от голодной смерти. . . Он голодает”, — писала вона в замітці під назвою “Без хлеба”. Імовірно, що інформація про бідування І. Франка могла дійти до Х. Алчевської і від нього самого особисто — у відповідь на її згадану тут листівку від 27 вересня 1914 р.

Публікації у пресі, а також особисті неодноразові звернення І. Франка з проською про допомогу до родини Ольги Федорівни в Києві — до В. Ігнатовича та особливо до Є. Трегубова, з котрим, до речі, у нього завше були дуже близькі й сердечні стосунки, викликали значний резонанс серед української інтелігенції на Наддніпрянській Україні. Власне, І. Франко і зміг протриматись у часі російської окупації Львова на ті кошти, які різними шляхами передавала йому українська інтелігенція з Києва, Харкова, Одеси, інших міст. Шляхи воістину були різними, подекуди вельми несподіваними. Так, одного разу письменник неждано-негадано отримав

зібрані для нього на Великій Україні кошти від гр. Капніста, котрий приїжджав до Галичини у справах Червоного Хреста, ще раз — від графа Бобринського, губернатора Галичини. Обидвох — і Капніста, і Бобринського, апелюючи до їхнього благородства, убогаючи передати гроші І. Франкові Дмитро Демченко, бо, виявляється, самим українцям, як свідчать, зокрема, спомини С. Шелухіна (звідкіля і беремо наведені вище факти), робити це було вкрай небезпечно: “Се загрожувало обвинуваченням в австрофілістві проти Росії, яке піднімали проти українців чорносотенці та русотяпи ура-патріоти”(25).

Небавом після звільнення Львова від “російської кормиги” І. Франко продовжував отримувати гроші з ювілейного дару. Відтоді, з літа 1915 р., коли тривога про хліб насущний перестала за-тьмарювати Франкові й без того похмурий овид його життя, він проявляв прямо-таки зворушливу в його тодішній ситуації турботу про інших(26), зокрема найбільше про брата Захара, господарству котрого війна принесла значну шкоду. “Хліб, який мені вродився, забрали”, — ділився Захар Франко своїми бідами зі старшим братом, до речі, звертаючись до нього вельми поштиво, не інакше, як через “Ви”: “Дякую Вам сердечно, дорогий брате, за щедрий дарунок в так тяжкім часі”, — читаємо в листі З. Франка до І. Франка від 16 серпня 1915 р. (ф. 3, № 1636, арк. 201)

В орбіту Франкових піклувань потрапляли й деякі його знайомі, зокрема родина В. Якіб'юка з Криворівні. Про це відомо з листа письменника, вміщеного у 50 томі “Зібрання творів” за № 396. У ньому він просив “невстановлену особу” посприяти, щоб дирекція “Дністра” виділила з його, Франкового, рахунку кошти для родини Якіб'юка, котра залишилась без господаря, забраного до війська. Згаданий лист упорядниками тому датовано нібито на основі його змісту кінцем 1914 р. Але навіть “неозброєним оком” помітно, що І. Франко аж ніяк не міг апелювати наприкінці 1914 р. до установи, закритої російською військовою адміністрацією ще на початку осені ц. р., не кажучи вже про низку інших фактів, наведених у листі, які суперечать встановленій упорядниками тому даті. Зрозуміло, що звертатись до “Дністра” І. Франко міг не раніше літа 1915 р., тобто після звільнення Львова, а в даному конкретному випадку після отримання листа від Якіб'юка, датованого 15 серпня, отож — наприкінці серпня — на початку вересня 1915 р. Що ж до “невстановленої особи”, то коло осіб, котрі мали відношення до фінансових справ І. Франка, обмежувалось С. Томашівським, К. Паньківським (його в той час не було у Львові) та К. Бандрівським. Гадаю, згаданий лист був адресований саме С. Томашівському, котрий порівняно з К. Бандрівським частіше здійснював різноманітні фінансові операції для І. Франка. До речі, додаткові “підказки” стосовно цього твердження знаходимо в листі І. Франка до К. Бандрівського від 9 вересня 1915 р., у якому він, зокрема, просить свого опікуна переписати його чернетку листа до С. Томашівського “на листовім

папері” і передати її тому. Цілком імовірно, що цією чернеткою і є лист, вміщений у 50-у томі за № 396.

Такою вирисовується перед нами “силуетка” І. Франка воєнного часу, точніше, такі назверх реалії тодішнього життя письменника. Домінанту ж внутрішньої біографії І. Франка того періоду (зрештою, як і всього життя) становить світ його творчості, його праці. А працював він і тоді дуже багато. Доробок письменника воєнного часу кількісно досить значний. “За останні роки в мене набралася немала стирта рукописів, готових або майже готових до друку” (50, 425), — з немалою гордістю писав він у той час до багатьох знайомих. А ще дуже часто в особистій кореспонденції І. Франка тих днів подибуємо на такі визнання: “Добре, що хвороба тіла не вменшила мого духовного здоров’я та душевної сили, що дає мені змогу день у день по кілька годин трудитися над збагаченням нашого письменства” (50, 433). На цій домінанті Франкової особистості, — одержимості в праці, ми ще неодноразово будемо тут наголошувати, можливо, тим самим подекуди навіть викликаючи в читача докори у повторюваності. Однак творчість І. Франка серед обставин, які здавалось би, загалом унеможливлювали будь-яке звернення до літературної праці, гадаємо, дає нам на це право. Про це надзвичайно складне явище — психологічний і творчий феномен І. Франка останніх років життя — наступні сторінки.

тію”. . . Цей сумний перелік ознак, за визначенням самого І. Франка, його тяжкої психічної кризи, можна продовжувати досить довго. І “тільки надсильною та отупляючою працею” перемагав він сливе постійний стан “крайнього рознервування”, “майже ненастанної гарячки”. Щоправда, особиста кореспонденція І. Франка порівняно з його поезією усе ж значно менше сповнена трагічних одкровень, тут він суворіше контролював вияв своїх почувань, хоча й у ній також нерідко звучать суголосні поетичним творам мотиви безнадійності, душевного сум’яття, подекуди навіть бажання власного небуття. Як, приміром, ось у цьому листі до М. Павлика від 16 травня 1897 р. : “Надто на мене надходить часто психічна неміч, якась дика тоска, що й жити не хочеться” (50, 91).

На рубежі 1907–1908 рр. І. Франкові було особливо погано. Тоді він, як писав згодом в “Історії моєї хвороби”, “чув себе зовсім обезсиленим, перебув страшенний, майже двонедільний напад мігрени, сполучений з ненастанним дзвоненням в ушах, і змушений був, нарешті, засягнути лікарської помочи” (ф. 3, № 185). Проте лікар Л. Коссак, до котрого він звернувся, не зумів полегшити його страждань: “Протягом 14-ти днів у марті я не міг ані вдень, ані вночі заснути, не міг сидіти, і коли, проте, не переставав робити, то робив се серед страшного болю. . . ” (ф. 36 № 185). За порадою Л. Коссака І. Франко цього ж місяця (21 березня) виїхав на лікування до Ліпіка, невеличкого містечка в Хорватії, поблизу Загреба. “Сподівались, що спочинок і лічення повернуть давню енергію і ясність його духа”, — писав небавом М. Грушевський у замітці “Недуга д-ра Івана Франка” (30).

Проте перебування на цьому відомому курорті не лишень не принесло І. Франкові сподіваного одужання, а навпаки, саме тут хвороба набрала особливо загрозливих для життя форм. Спершу, правда, начебто й намітилось деяке поліпшення здоров’я письменника. Найбільше І. Франка тішило те, що в нього перестала боліти ліва рука, яка завдавала йому такого невимовного нервового болю вдома, якого він, “відмалку привиклий до різних хвороб і слабостей, не зазнавав ніколи доси” (ф. 3, № 185). Дуже скоро, однак, із Ліпіка від І. Франка почали надходити тривожні сигнали. Найбільше бентежили Франкових кореспондентів у його листах простори, з багатьма деталями, описи найдивовижнішої візії, які він тоді переживав, та надто болючих галюцинацій, що, як скаржився, “посідають його щонаочі й або зовсім не дають йому спати, або затоплюють його в гарячковім сні і дуже мучать його душу (ф. 3, № 994). Переймаючись цим незбагненим для нього самого станом, І. Франко спершу неймовірним зусиллям волі намагався відганяти від себе ті безкочні видіння, але, за його словами, “непереможна сила якоїсь сутєстії наганяла їх знову й знову”. У розпачі він звертався за поясненням та розрадою до інших. Так, переповівши В. Доманицькому про те, як він якоїсь ночі, “лежачи в ліжку, з зажмуреними очима,

в невиясненій для себе об'яві" прочитав його лист на адресу НТШ у Львові та ще якусь статтю, спрямовану персонально проти нього, Франка, просив його повідомити, "чи така стаття справді появлялася в останніх днях, або появиться незабаром"(31), а також, чи не написав В. Доманицький якогось листа до Львова, аналогічного до зреферованого. "Це мені конче необхідно знати", — пояснював І. Франко, — для того, щоб "переконатися, чи маю діло з об'явами якоїсь галюцинації, чи, може, з першими проявами дійсного божевілля" (ф. 3, № 1072). Небавом І. Франко вже з цілковитою вірою у реальність того, що з ним відбувається, повідомляв знайомих, що він "раптом дістав можливість говорити через так звану пошту духів з віддаленими особами". Одна з таких "розмов" закінчилась для нього вельми трагічно. В "Історії моєї хвороби" знаходимо дуже детальний опис цієї "страшної, майже наскрізь фантастичної пригоди", яка трапилась І. Франкові вночі з 7 на 8 квітня 1908 р. За словами І. Франка, опівночі, як він лежав у сильній гарячці, його збудили зі сну різкі голоси невидимих духів, звеліли під страшною загрозою вийти з покою, а потім погнали його дорогою, що вела з містечка на поле, і, погрожуючи смертю, змусили його роздягнутись. Залишивши його в одній сорочці (ніч була дуже холодна), вони, ці грізні голоси, — писав І. Франко, — веліли йому зійти з дороги, перейти через рів і перелізти через пліт, городжений із сухих ломак, який він переліз і скочив на обгороджену ним стерню. Тою стернею погнали його вниз на луку, покриту великими калюжами і перерізану крутою річкою, що пливе коло Ліпіка. "Мене гонили від калюжі до калюжі, велячи мені переходити через них, вкінці допровадили до річки, але відси завернули на противну сторону, — відтворював згодом І. Франко в пам'яті ту зловісну картину. — Під найстрашнішими загрозами мені заборонили вертати до Ліпіка, а коли, я, нарешті, не хотів далі йти й раз у раз озирався, звідки йдуть голоси, вони насміхалися з мене, що ти їх не побачиш, так, і нарешті, зложили щось мовби суду, яким мене засуджено на найстрашніші муки пекельні, а перед тим на побут у якійсь горі протягом 18000 літ. Потім я почув, немов під мною ворухиться земля і немов я з безмірною швидкістю перелітаю безмірні простори. По кількох мінутах наступив перестанок, в часі якого різні духи, в тім числі духи Наумовича, Гушалевича підносили проти мене найстрашніші докори, і нарешті, мене лишили самого серед болота недалеко ліпичької дороги. Тут я, оглушений отєю страшною сценою, під дощем і холодним вітром, біля великої калюжі, просидів до десятої години ранку, коли мене знайшов там жандарм Тарнавський, що жив поруч мене в тім самім домі Павлячка і пробував в Ліпіку також з лікарської поради. Моє щезнення вночі з помешкання Павлячка наробило значного переполоху. В містечку мене пошуквали, мабуть, від самого ранку. . ." (ф. 3, № 185) (32).

Я не випадково так детально переповіла драму, що її пережив

І. Франко ранньої весни в далекому безлюдному курортному містечку Ліпіку. Бо відтоді подібні візії, можливо, не завше такі вражаючі назверх, але не менш болісні для Франкової душі, супроводжували його до останку днів (33).

Із Ліпіка І. Франка одразу ж після його нічної пригоди перевозять до невеличкого шпиталю братів Боасів у сусідньому містечку Панкрац (34). Тут він пролежав кілька днів із дуже високою температурою, наймовірно терплячи не лише від самої гарячки, але й від безперервних галюцинацій. У тому шпиталі І. Франкові паралізує руки: “Там же, в Урпіку, (. . .) не знаю, чи після першої чи після другої ночі, я прокинувся з почуттям невимовного болю у правій руці, яка раптом зробилася удвоє більша від мого нормального стану, і якої пальці були страшно покривлені. Другої ночі те саме сталося з мою другою рукою” (ф. 3, № 185). Родина у Львові отримала “алярмуючу” телеграму: “Франко в безнадійному стані. Приїжджайте забрати його додому”. Здавалось усім, що Тарас, котрого НТШ вислало за батьком, привіз його додому, приреченого на смерть, швидко та неблаганну. На думку лікарів Є. Озаркевича та В. Кобринського, котрі вже протягом тривалого часу разом із згаданим Л. Коссаком стежили за здоров’ям І. Франка, йому залишалось жити рік, щонайдовше два роки.

“Третій (. . .) наш товариш, др. Франко, не буде нам більше ніколи товаришити, — писав В. Гнатюк М. Коцюбинському через десять днів після повернення письменника з Ліпіка. — Він лежить тепер у санаторії для нервових хворих, а лікарі не роблять ніякої надії удержати його при житті. Коли ж би навіть сталося чудо і його дотепер така сильна хлопська натура поборолала хворобу, то й тоді він для нас страчений як письменник, як першорядна духовна сила, бо лишив би ся калікою, нездатним уже до ніякої праці! Він хорий загалом на цілий ряд хоріб: на очах сильна застаріла трахома, якої він не лічив ніколи порядно, так що лікар дивується, що він досі не осліп; з нирок сходить ропа, а може вив’язатися ще щось гірше; обі руки спаралізовані, що не мож ними рушити, його годую служка, є ще інші дрібниці, але найважливіше се великі зміни мозкові, які можуть дуже швидко викликати смерть!” (35).

Проте навіть смертельна недуга відступила перед незбагненною силою могутності Франкового духу, перед його одержимістю у праці. Наймовірно, але й на цій хресній дорозі життя не покидає його бажання працювати, писати, всупереч усім, здавалось би, для людини нездоланим перепонам. З листа В. Гнатюка до Ф. Вовка від 17 листопада 1908 р. : “До роботи його не заставляє ніхто, але він сам робить і переконати його на сій точці — дарма робота. Тепер якраз випустив приповідки і готує дальший том; рівночасно друкує апокрифи, пише рецензії до “Записок” і переробляє наново свою літературу. Отже, доволі багато, — але в тім його ніхто не здержить, бо нема такої сили” (36). Прикметно, що ще в Ліпіку І. Франко ви-

рішив обмежити себе в майбутньому лише науковою працею, навіть визначив горизонти своїх студій: “Буду далі вести свої приповідки та принагідні наукові праці про різні інтересні для мене теми, приміром, староруські притчі та прокламації, українські пісні, для яких повного видання маю преобогатити порівняльний матеріал у виписках із Гайльда і наших критичних видань. Тут я не боюся ніякої критики, бо і методично, і річево буду стояти на всіх основах новочасної науки і критики” (ф. 3, № 1073). Однак крім цієї програми, І. Франко за останні вісім років життя зробив набагато більше. Бо не тільки завершив видання “Апокрифів і легенд. . .”, “Галицько-руських народних приповідок”, не лише написав чергові розвідки серії “Студій над українськими народними піснями”, але й здійснив багато повторних видань своїх творів, супроводив їх авторськими коментарями, ґрунтовними передмовами, деякі — авторськими рецензіями. У цей час вийшов його просторий “Нарис історії української літератури до 1890 р.”, диктований “у часі не тільки безвладності обох рук, але також страшної психічної депресії, при якій треба було майже надлюдського зусилля, щоб знаходити спокій та ясність духа, потрібний для наукової праці” (50, 379). Ці зауваги Франка про його фізичний і душевний стан під час створення “Нарису. . .” можемо екстраполювати на всю його творчість останнього десятиліття, бо й інші його твори тоді не писалися серед погідніших, сприятливіших обставин. А до тих інших творів, окрім перелічених вище, належать ще численні рецензії, томи переспівів, антології перекладів. . .

Натомість багато страждань випало в останні роки на долю І. Франка-митця, до котрого хвороба виявилась особливо жорстокою. Повною мірою судилось йому пережити муки творчого безсилля, ті гіркі хвилини, коли

*Немов стріла з розламаного лука
не полетить, так нині не летять
слова, і блиски, й фарби, не хочять
служить уяві. Ох, важка розлука!*

(“Безсилля, ах! Яка страшная мука. . .”)(3, 12)

Цю трагедію І. Франко дуже виразно усвідомив в Ліпівку. Усвідомив її з такою пронизливо болючою силою, що не міг приховати своїх переживань і від інших. Так, в одному з листів із Ліпівка до В. Доманицького І. Франко написав, що після повернення додому він не буде робити нічого нового, особливо в белестриці. Причини? Їх поет розкриє іншому своєму кореспондентові — Ф. Вовкові: “Я перейшов дуже тяжку і болючу хворобу, яка грозила мені смертю. Та й тепер іще моє здоров’я дуже немудре, але, головно, моя душа і мислення такі мляві, обезсилені, отупілі й отяжілі, що я навіть подумати не можу про якусь, хоч би троха оригінальну роботу”

(ф. 3, № 994). Так, творчі обрії І. Франка, універсального генія нашої культури, після трагедії у Ліпіку безмірно звужуються. Назавжди замовкнуть Франко-прозаїк і Франко-драматург. Франко-поет відізветься лишень після тривалої мовчанки.

Хоча масштаби катастрофи розкрились перед поетом у Ліпіку, проте підсвідомість давно — тривожно й неустанно — сигналізувала йому про грядущу небезпеку. До мотиву згасання в душі творчої сили І. Франко невпинно повертається раз у раз у своїх поезіях. І щораз тони його сумоглядних співів ставатимуть безнадійнішими:

*І випало з холодних пальців
Перо. І мозок стомлений відмовив
Вже послуху. В душі глибока павза
Ні думка, ні чуття, ні біль — ніщо
В ній ворухиться. Завмерло все...*

(“Опівніч. Глухо. Зимно. Вітер вис. . .”) (3, 169)

Із віддалі часу, коли відомо про драму Франка-поета, її суть і форми, пророчий характер багатьох його поезій, сповнених містичним передчуттям власної долі, не може не вражати:

*Пісне, моя ти підстрелена пташко,
Мушиш замовкнуть і ти.
Годі ридати і плакати тяжко,
Час нам зо сцени зійти. . .*

(“Пісне, моя ти підстрелена пташко”) (3, 168)

У вірші “Безсилля, ах! Яка страшная мука. . .” І. Франко розпучливий стан митця, який відчуває у душі згасання творчого духу, передає через своєрідну опозицію “вершин і низин”, світла й темряви:

*Неначе з гір, де повно світла, барви,
і запаху, і співу пташенят,
і стрекоту сверцків, потоків шуму,
зійшов я вниз, де гниль, погані лярви,
де душно, мрячно, пута, знай, дзвенять
і чахне дух серед зневіри й глуму. (3, 12)*

Опозиція “вершин і низин” у наведених строфах не лише символізує полярність душевного стану митця, але й передає екстремі Франкового поетичного космосу: світлі доміанти раннього і зрілого поета — темні барви пізнього. Світ поета розколеться навіпіл: позаду залишиться світ світла, щебету птахів, квітів, шуму лісів, інтелектуальних змагань, боротьби, надій і перемог, падінь і знову злетів, попереду — лиш “гниль, погані лярви”. Оті образи з другого світу

напрочуд прозріливо передають не тільки емоційну атмосферу життя поета на схилі віку, а й навіть елементи його поетики, образну систему його “смеркальних” віршів, де думка поета так часто зупинятиметься на картинах смерті, розпаду, руїни, особливо при розкритті теми війни — домінуючого мотиву його поезій воєнного часу.

Власне, найбільший обсягом оригінальний поетичний доробок І. Франка останніх років життя припадає саме на 1914 — 1916 рр. Зумовлено це двома чинниками. По-перше, поет за багатолітню працю над “увільненням” своїх рук був винагороджений тим, що вони, нарешті, у нього трохи “розв’язалися” (37), і тепер, щоб перенести на папір свої гадки, він не змушений був чекати аж на прихід секретаря. На початку хвороби І. Франко признавався, що через безвладність рук він приневолений був занехати всі ті праці, які мав би виконувати власними руками, і обмежитися лише здійснюваними за допомогою інших. До розряду таких занеханих праць, “ненароджених дітей”, щонайперше, мабуть — з огляду на природу поетичної творчості — слід віднести поетичні твори. Другий момент — пов’язаний з історичними подіями в Україні того часу — Першою світовою війною, події якої глибоко хвилювали хворого поета. Щоправда, деякі мемуаристи (С. Гаєвський, В. Щуровський) твердили, що І. Франко не проявляв ніякого інтересу до ходу війни (38). Їхні свідчення, однак, коригуються споминами інших сучасників, а головне — віршами І. Франка того періоду, коли у “краї нашому гуляв Марс той огнисто-червоний”, лейтмотивом яких, як уже було згадано, стане віддзеркалення теми війни. Саме ця обставина спричинилась до того, що палітра І. Франка воєнного періоду порівняно з попередніми роками стала значно розмаїтішою.

Слід зазначити, що в останній період творчості І. Франка аж до погляду 1914 року віршів на сучасну тематику лише один струмок живив Франкову поетичну Музу. Під цим струмком маю на увазі винятково книжні джерела його творчості. Безсумнівно, прикметну “ціху” І. Франка-поета завжди становила значна доля віршів на “старі теми”. Але якщо колись ці вірші були лише однією із часток “огрому” його поетичного Космосу, то в час недуги тільки вони заповнювали весь цей простір, та й в період війни І. Франко охоче звертався до цього джерела (“Кончакова слава”, “Ор і Сирчан”, зрештою, “Найдавніша історія України до р. 1008 в поетичних образах”). Ще однією характерною рисою І. Франка-поета на схилі віку (тісно пов’язаною із зазначеною вище категорією книжності) стане наявність численних паралелей між його тодішніми науковими студіями і мотивами його поетичних творів. Причому хронологічно сливе завше написанню поетичних творів передували наукові дослідження. Особливо промовистим свідченням, наскільки інтенсивно зацікавлення І. Франка-дослідника впливали на І. Франка-поета, можуть послужити часові паралелі між поемою “Кончакова слава” і відповідними розділами студії “Літописна основа “Слова о полку

Горевім". 27 вересня 1914 року І. Франко завершив роботу якраз над тією частиною згаданої праці, де темі Кончака приділено дуже багато уваги. І буквально цього ж самого дня, 27 вересня, він приступив до написання поеми "Кончакова слава". Безумовно, така "зацікленість" поета тривалий час винятково на книжних джерелах, що, до того ж майже не виходили поза коло його тодішніх наукових зацікавлень, була відбиттям реалій Франкового життя на схилі віку, віддзеркаленням його психологічного та творчого стану. Розмірковуючи над особливостями психічної структури І. Франка у призерку життя, мимоволі напрошується і таке пояснення наявності численних паралелей між його поезією і науковими студіями: чи не було це явище своєрідним захистом І. Франка від закидів тогочасної критики в його творчій неспроможності в час хвороби? Вступивши раз на одну стежку, віднайшовши певну тему, І. Франко хотів узяти від неї якнайбільше: він опрацьовував її у різних жанрах і створював, можливо, таким чином і для себе особисто ілюзію значної власної багатогранності та продуктивності. Це підживлювало амбітність, раніше Франкові непритаманну, давало йому також підставу для звинувачень своїх опонентів у тенденційності, некомпетентності (39).

Однак вернімося ближче до творів Івана Франка воєнної пори, про які наймовірною високої думки був сам їх автор, але, за незначними винятками, вкрай негативно оцінювала їх сучасна поетові критика, і зовсім воліли не згадувати про них пізніші дослідники.

Упорядковуючи до друку в 1916 році ювілейну збірку поезій (наближалось його 60-ліття), І. Франко включив до неї багато поезій, написаних у 1914–1916 рр. На превеликий жаль, збірка за життя автора не встигла побачити світу. Не вийшла вона і після смерті І. Франка. Більше того: ніколи в нікого з дослідників не з'являлося наміру реалізувати останній задум поета. Прикро, але поетові нащадки не постаралися навіть зберегти всі його рукописи останніх поезій. Деякі з них пропали, у тому числі не зберігся також і заголовок збірки. М. Деркач висловлювала припущення, що це могло трапитись у 1940 році, коли коробка з автографами І. Франка замкнула. Поверхом вище над кімнатою НТШ у Львові, де зберігався архів письменника, забули на ніч закрити крани, і вода залила Франкові скарби (40). Можливо, серед втрачених автографів був рукопис поезії "Дві чети" (41).

Деякі з останніх творів І. Франка були надруковані за життя автора, окремі — переогодом, проте значна їх частина і досі зберігається у рукописах, отож, і зараз не можемо дати відповіді на запитання поета, котрий, ніби передбачаючи долю цих віршів, не раз тривожився: "Коли-то доведеться друкувати?" (50, 435). Не ввійшли вони ні в 20-ти томне видання, ні в Зібрання творів І. Франка в 50-ти томах, у яких творчий доробок поета останніх років представлено лише вибірково (42). Натомість у 40-х роках спадщину поета почали

“збагачувати” творами на атеїстичну тематику, автором яких був особистий секретар І. Франка М. Колодій: “Я не загину від клятьби католиків”, “Ще день, ще два, а, може, ще три дні” (43). Особливо багато політичних спекуляцій виникло навколо одіозного твору цього ж автора — поеми “Папі в альбом” (44).

Основна причина того, що передсмертні твори І. Франка так довго не доходили до читача криється, гадаю, не в їх естетичній недосконалості, про що подекуди доводилось чути: погодьмося, цей критерій ніколи не був визначальним для едиційної практики радянського франкознавства (45). До того ж серед отих “дітей страждання” поета подибуємо й на такі поезії, яким не відмовиш художньої вартості. Затаювалися поезії І. Франка 1914–1916 рр. “так, наче їх і не було”, затемнювалася справжня постать поета головно з двох причин. По-перше, у жодну модель тодішнього офіційного літературознавства не вкладалася поетова візія України, його мрії про власну державність. Ідея здобуття “високих брам державного життя”, які поет і сам так затято, “каменюючи від праці” (Д. Павличко), возводив ціле життя, з особливо виразною силою прозвучить у поезії “А ми з чим”, написаній 9 вересня 1915 року. Відповідаючи на запитання, з чим українська нація підходить до “брам державності” і чи має вона на це історичне право, поет стверджує:

*А, отже, і до нас покликання дійшло,
І ми стаєм до брам отих міцних
Із архиканоном думок всіх визвольних,
Аби нікому кривди не було.*

По-друге, основний пафос численних поезій І. Франка воєнної доби становить викриття “злбних”, “загребущих рук” російського самодержавства, великодержавних претензій російського імперіалізму, розбою, який чинила російська адміністрація і армія у Галичині, прикриваючись месіанською ідеєю визволення якогось міфічного “русского народа Галиции”:

*Щоб Прикарпатская Русь ярма вже не носила,
Я не пожалую солдатів мільонів,
Ні мільярд рублів. Хоч би кров прикрасила
Й сотні миль ваших там вулиць, ланів, загонів,
По сьому мусить быть. Росія мусить стать
Одна, велика, рай чиновних і шпіонів.*

(“Царські слова”)

Коли знайомишся із творами І. Франка воєнного періоду, на згадку приходять одна з тогочасних публікацій у газеті “Діло” під заголовком “Пишімо щоденні записки”, заклик до читачів записувати свої щоденні воєнні враження: “Якнайточніше і якнайправдивіше

занотовувати, як уявляється кожному ся війна з його становища, яке враження вона робить на нього, які почування і думки викликає в душі. . . ”(46).

Гадаю, саме такий характер мають багато поезій І. Франка, в яких відбито його сприйняття воєнних подій. Сприйняття, на жаль, за незначними винятками, не поета. Бо якраз в естетичному плані — найслабкші його відгуки на конкретні події (“Сухий пенъ”, “Муж довір’я”, “Пригода в Підбужи” та деякі інші великі за обсягом віршовані повісті). На думку М. Деркач, їх навіть важко назвати поезією, “це вже тільки віршована проза”.

Сучасники І. Франка оцінювали його поезії останніх років дуже строго. За словами С. Єфремова, “мовчки минали тепер люди те нове, що було підписано цим колись таким принадним ім’ям — мовчки, щоб не вразити якимсь необережним словом автора за оті сірі, часом убогі розумування, в яких вже не виблискували іскри великого таланту. Безсилля почувалося в кожному новому рядкові цієї колись сильної людини. . . ” (47). Подібної думки про творчість І. Франка смеркальних років життя було багато інших критиків: К. Гриневичева, М. Мочульський, М. Євшан, М. Грушевський, П. Карманський, В. Дорошенко, Л. Білецький. Останній, зокрема, у розвідці “Хто такий Франко для українського народу” (1926) писав: “З 1908 року Франко для української поезії вмер. Геніальний дух його не витримав тяжких фізичних болів, нервова система порушилась, і знеможений дух упав у прірву психічного катаклізму” (48). Цей жорстокий присуд, однак, хочеться злагіднити тим, що й на заході Франкового багатостраждального життя з’являться такі прекрасні твори, як “Відданиця”, “Із поучень батька синові”, “Во чоловіціх благоволеніє”, “Не алегорія”, “Зоні Юзичинській”, “А ми з чим?”.

І насамкінець, чи мають право Франкові поезії останніх років життя — ті правдиві “діти страждання”, — досі сховані від світу, на публікацію, а не лишень на увагу його біографів?

Гадаю, що повинно бути опубліковано все з поетичного доробку І. Франка (та й не лише поетичного), не минаючи “ніже тії титли, ніже тії коми”, бо навіть ті його вірші, які не належать до високої царини мистецтва, є неоціненними причинками для пізнання такого цікавого, складного та водночас дуже болючого явища, як мистецький і психологічний феномен Івана Франка останніх років життя.

“... ПРОБУВАЮЧИ ЗАДЛЯ ТЯЖКОЇ НЕДУГИ ТА МАЙЖЕ ЦІЛКОВИТОГО ОПУЩЕННЯ У ВЛАСНІМ ДОМІ У ПРИЮТІ ”

Двічі доводилося І. Франкові під час Першої світової війни покидати власну оселю по вул. Понінського, 4. Уперше, нагадаю, восени 1914 року, коли через загострення душевної недуги дружини він змушений був шукати спокою у чужих людей (49).

Вдруге — майже через рік. На цей раз він переїхав до притулку Українських січових стрільців (УСС). Стрілецька установа “Приют для хорих і виздоровців УСС у Львові”, заснована восени 1915 р., містилася у колишній дяківській бурсі по вул. Петра Скарги, 2-А. У цьому будинку “невиразного вигляду, який рівно добре міг бути монастирем Василіян, домом убогих, українською школою вправ, робітнею братів Вчеляк і Спілка” (так описувала його Катря Гриневичева), І. Франко в супроводі свого опікуна К. Бандрівського з’явився 13 листопада 1915 р. Ця дата зафіксована в його історії хвороби — так званому “листку на теплоту”, що вівся з першого дня перебування письменника в притулку (ф. 3, № 2426).

“Прийшов Франко в дуже лихому стані здоров’я, — згадував згодом помічний лікар притулку В. Щуровський. — Ноги пухли. Серце відказувало послуху. Приходилось піддержувати сили впорскуванням ліків. . . Впрочім, це була лише тінь колишньої людини. Спаситично паретичний хід, похилена стать, прикорчені в ліктях, зап’ястку і пальцях руки” (50).

Спочатку Франко зі своїм братаничем Василем, 16-річним сільським хлопцем, замешкав “у партері”, у першій кімнаті від подвір’я, а згодом переселився на перший поверх, “займаючи в західнополудневій крилі кімнату, вікнами звернену до городу Народної лікарниці” (51).

Олена Грозикова, котра відвідувала І. Франка в його останні дні, коли він, за її словами, “вже стояв на порозі незнаного нікому з живих світів”, розповідала: поет дуже скаржився, що йому довелось з власної хати піти до притулку: “Думаєте, що ті, що мене помістили в приюті, неначе бездомного бурлаку, не поповнили похибки супроти мене? Вони ж тим мене мимоволі обидили” (52). Проте Франкові нарікання, його жаль до К. Бандрівського та головного лікаря притулку Б. Овчарського, на настійні наполягання яких він перебрався до притулку, мабуть, слід віднести більше на карб недуги, душевної невірноваженості хворого в ті тяжкі для нього дні, аніж

вважати відображенням дійсного стану справ. Врешті-решт, і сам І. Франко в розмові з Ольгою Роздольською, котра відвідала його в притулку десь близько Різдва Христового 1916 р., по-іншому оцінював ситуацію, в якій він тоді опинився: “Спасибі людям, що дали мені притулок у себе, хоч, правду кажучи, я все-таки тужу за своєю хатою і волів би там жити, якби тільки було кому там коло мене ходити” (53).

Мабуть, оця туга за власним домом, що так мучила І. Франка весь час його перебування у притулку, також немало спричинилася до його різких висловлювань на адресу К. Бандрівського та особливо Б. Овчарського.

А вдома, після того, як 12 вересня 1915 р. покинула хату Ц. Зигмунтовська (пробула там майже 10 місяців), всі турботи про І. Франка перейняв на себе його небіж Василь (мешкав на Понінського, 4 з 24 липня 1915 р.). Але чи не занадто тяжка ноша була звалена на цього підлітка (майже дитину), відірваного від родини, звичного сільського побуту? “Ми вже довший час жиєм оба з стрийком (. . .) Дуже мені тут скучно, бо то цілком віддалена від міста та вулиця, і так мушу сам коло стрийка ходити, і на місто йти, і варити мушу сам, так ми то вже вприкрилося, як злетів, що вже і робити маю. . . Рад би-м поїхати додому, як злетів”, — писав Василь Франко весною 1916 р. до рідних у Нагуєвичі, вже після повернення з притулку знову на Понінського, 4 (ф. 3, № 1827). Проте, як уже було згадано, в подібних умовах самотності прожили І. Франко з Василем і літо та осінь попереднього, 1915 року.

У притулку І. Франко все ж почував себе не таким самотнім. Тут він мав певне товариство. “Приют у той час був не лише місцем відпочинку та лікування січових стрільців. Тут гуртувалися майже всі активні елементи тодішнього інтелектуального життя у Львові. Реституція української преси (Назарук, Голубець, Когут), віднова українського театру (Лесь Новіна Розлуцький, Онуфрак, Демчишин) вийшла якраз з рядів приютівців. У притулку знайшов приміщення мистець-маляр О. Новаківський. . .” (54).

На жаль, не залишилося жодних слідів про особисті контакти І. Франка з тими українськими інтелігентами, що були тоді в притулку УСС.

Втім, і про його взаємини з самими січовими стрільцями можемо говорити лише в плані ставлення січовиків до постаті поета, бо ні розмов, ні навіть імен воїнів, скупі рядки мемуарних нотаток нам не доносять. Із згадок сучасників знаємо тільки про те, що стрільці ставилися до І. Франка з глибокою повагою. “Улекшували йому долю по своїм силам. Піклувалися ним, немов рідним батьком. Найнижчі послуги виконували з власної охоти і радо”, — згадував В. Щуровський (55). “Всі, що там були тоді, розуміли, хто серед них. . . Намагались на кожному кроці виявити йому пошану, відданість і глибоку любов”, — писав і Б. Овчарський (56).

Про те, яке місце у Франковій душі посідали молоді стрільці, такі чулі та виrozumілі до нього, дізнаємось зі споминів К. Гриневичевої. Глибоко психологічні, написані з неабияким артистичним хистом, вони якнайкраще передають і атмосферу побуту письменника в стрілецькому захисті, і його сердечну прив'язаність до тих невідомих нам ближче юнаків: “Перший мій проект, — підняв живо Франко, — се вернути на Понінського. “Щось мене нудить, щось мене з тихої хати в світ жене. . .”, — зацитував з делікатним гумором вірш, здається, Б. Лепкого. Досі я держався місця, правда, бо жаль мені було м о і х (виділено в тексті — Я. М.) стрільців” (57).

На Різдвяний Святий вечір 1916 р. через управительку притулку Ірину Домбчевську стрільці запросили І. Франка до себе. На спомин всі разом сфотографувалися. Після вечері поет мав намір прочитати присутнім цикл своїх поезій під назвою “Пісна вечеря”. У Франкових автобіографічних нотатках про цей Святвечір, останній в його житті, читаємо: “Не можучи задля своєї слабости їсти майже нічого з того, що давали на вечерю, я скомпонував духовну вечерю зі згадок про ті вечері в домі могого покійного вітця, заможного селянина перед 55 роками, заступаючи кожную страву більшим або меншим віршиком мого власного складання. По вечері я мав відчитати той твір, але несподіваний припадок слабости перешкодив мені в тому, й мене, як мені потім сказано, виручив у читанню д-р Мишуга. . .” (ф. 3, № 291).

Власне, саме через тяжку хворобу, яка змусила І. Франка передчасно покинути товариство навіть на Святий вечір, його контакти з усіма, що були тоді в притулку, були вкрай обмеженими. Хоча на перших порах перебування в притулку І. Франко почував себе трохи краще, аніж дома. Про це згадували в своїх мемуарах В. Щуровський, Б. Овчарський, К. Гриневичева, а також у вістках додому його братанич Василь. Визнавав це і сам І. Франко. “Отсе помалу приходжу до здоров'я в приюті для Українських січових стрільців” (виділення моє. — Я. М.), — писав він до священника Й. Застирця 21 листопада 1915 р., зазначаючи, що весь останній рік приніс йому багато страждань: “Я пережив той рік у тяжкій недужі, в якій, так сказати, пережив усі страхи смерті, котра підтяла на довгий час мою фізичну силу й зробила мені навіть ходження по вулиці майже неможливим. Представте собі життя, при яким дуже часто не можна ні спати, ні сидіти, ні стояти, а, звичайно, ні їсти найбільшої частини того, що їдять звичайні люди, навіть хорі, ні пити. На такій дієті я прожив більше як три чверті року. . .” (58).

Іван Франко вважав, що поліпшенню самопочуття він має завдячувати насамперед д-рові Овчарському, який нібито застосовував до його лікування нові, індивідуальні методи. Щоправда, невдовзі Б. Овчарський втратить довіру та прихильність І. Франка. Згадувала про це не тільки О. Грозикова, до споминів котрої ми вже зверталися, а й інші мемуаристи — К. Гриневичева, В. Франко. Зокрема

свідчення Василя Франка, людини, найближчої тоді до хворого поета, з'ясовують обставини, які спричинилися до такої раптової різкої зміни у ставленні І. Франка до Б. Овчарського: "... Зразу зробилося стрийкові ліпше, могли писати, ходити і все чулися здоровими — але там лікар хотів цілкомвилічити стрийка і почав робити вштрикування, а то така машинка, що пускає під шкіру якусь трутизну, і почав він пускати в ту руку, котрою стрик писали і ту руку так втруїв, що була, як з патики, а пізніше і другу, і так привів до того, що бракувало стрийкові до смерті, і для того ми пішли додому, а він тепер так розсердився, навіть і подивитись не приходить ніколи..." (ф. 3, № 1827). І справді, взаємини І. Франка з Б. Овчарським так і не налагодилися до самої смерті письменника, хоча з плином часу дехто з оточення І. Франка, навіть із родини (син Петро), говорили про те, що він виніс дуже гарні спомини про цього лікаря (59). Та й сам Б. Овчарський у своїх мемуарах про поета, написаних на початку 40-х років, жодним словом не згадав про інцидент, що розлучив його із знаменитим пацієнтом (60).

З мемуарної літератури про цей відтинок життя І. Франка може скластися помилкове враження, що письменник на перших порах перебування в притулку, виснажений хворобою, зовсім не брався за перо. Тимчасом дати під творами, написаними в притулку, засвідчують інше. Служе не було такого дня, щоб поет не працював над циклом поетичних переспівів за мотивами історії Стародавнього Риму, який розпочав ще вдома наприкінці вересня 1915 р. За чотири місяці побуту поета в притулку набралось цих оповідань на великий том. Із притулку І. Франко нагадав про себе читачам "Українського слова" двома коротенькими оповіданнями — про святкування Різдва в його рідному селі і про те, що в його хаті, яка тепер пустує, у білий день побували "непрошені гості" — злодії (61). Досить довгий "спис" і оригінальних поезій І. Франка, створених у притулку. Назвемо лише деякі з них, досі не опубліковані або призабуті: "Дві чети", "Два столівники" (варіант "Два гості"), "Чи віщий сон", "Дві пари змовників", "Ще не близько весна", "І раптом з добра дива", "Tancerze. Legenda ludowa".

Узяті в сукупності з іншими, так само маловідомими або й зовсім невідомими творами поета воєнної пори, вони відкривають зовсім незнаного І. Франка, замовчуваного ще донедавна.

У свідомості хворого поета в той час неодноразово з'являлися думки, що в ту велику пору, коли вигартувана ним нація піднялась на боротьбу, він, навіть безсилий, приречений на муки і страждання, ще в змозі зробити щось величне й значне для свого народу. "У мене час від часу можуть явитися діла, що вимагають дискреції, а можуть мати значення чи для нашої партії, чи для народу або й для держави" (50, 434), — писав він в одному з листів із притулку до Ф. Федорців, редактора газети "Діло". При цьому І. Франко надіслав йому свою щойно написану статтю, вважаючи її опублікування

“дуже важним для нашої справи”, Дослідники, у тому числі й упорядники 50 тому “Зібрання творів” І. Франка, де за № 409 вміщений цей лист, не розшифрували назви згаданої статті. Гадаю, що в листі йшлося про статтю “Легкомисність чи щось інше”, написану 25-27 грудня 1915 р. На цю гіпотезу нашттовхує те, що в притулку І. Франко написав тільки дві публіцистичні праці. Одна з них (“Перший рік видання “Громадського голосу”), датована 25 лютого 1916 р., була його особистим спомином (до речі, досить суб’єктивним) про колишніх молодих радикалів, зокрема В. Будзиновського. Ця стаття була відразу передана до редакції “Громадського голосу”, оскільки й була написана з нагоди виходу в світ цього часопису після півторарічної перерви, викликані війною. Друга стаття — “Легкомисність чи щось інше”, написана на злободенні політичні проблеми, що в той час дискутувалися в пресі. Була вона відгуком на статтю Л. Цегельського “Румунія, Росія і Україна”(62). Саме її зміст міг продиктувати І. Франкові, котрому в роки хвороби притаманне було гіпертрофоване почуття честолюбства, такі самозвеличувальні рядки в супровідній записці до Ф. Федорців, як наведені вище. Але це вже інша проблема. У даному випадку нас цікавить не стільки об’єктивна вартість статті “Легкомисність чи щось інше”, як матеріалізована тут тривога письменника за долю України, його перейнятість її майбутнім. Це було найпромовистішим свідченням того, що навіть тяжка недуга не ослабила в І. Франка інтересу до проблем сучасного йому життя.

Розгортання воєнних подій, за якими І. Франко пильно, наскільки це було можливим у його тодішній ситуації, стежив, вселяло йому надію, що “велика війна, яку переживаємо тепер, принесе нам без порівняння більше хісна, ніж може принести шкоди” (50, 434). Цією надією сповнена його особиста кореспонденція того часу, подібні настрої прочитуються в окремих статтях і найвиразніше звучать у поезії.

*Нехай же йде війна та своїм ходом,
Як повіль, розгулявшись поверх поля,
Хай розраховується тут і труду свого плодом,
І кровію дітей своїх народ з народом,
Поки достигне плід — велика добра воля!*

(“Во чоловіцїх благоволеніє”) (3, 390)

Видається мені глибоко символічним, що на темному небі Франкового поетичного Космосу на заході життя ясними зірницями, такими самотніми, а від того ще яскравішими, спалахують прекрасні твори: “Во чоловіцїх благоволеніє”, “Зоні Юзичинській”, “Приемний вид” (створені вони якраз в січовому захисті). Чому поезії, перейняті тривогами за долю України, у художньому плані найсильніші з усього, що написав І. Франко у той час? Таким мо-

гутнім імпульсом була для хворого поета сама ідея? Провидіння боже дарувало останню ласку творцеві, і в хвилини просвітлення його помисли зверталися до вічної теми — теми України, її будучини.

Таких нерозв'язаних моментів, “невідомого”, за висловом самого І. Франка, приховується чимало в його мистецькому та психологічному феномені останніх літ життя. До речі, багато несподіванок для дослідника, більших чи менших, але однаково важливих для глибшого пізнання тодішнього І. Франка, заховано і в його особистому архіві. Як, приміром, ось цей документ: “Українська стрілецька шнайдица для розсікання дротів, помисл д-ра Івана Франка. Малюнки схеми шнайдици з поясненнями. Львів, 9 січня 1916 р.” (ф. 3, № 2292). Зберігся і лист-подяка І. Франкові за цей проект від коменданта збірної станиці УСС М. Волошина (12 січня 1916 р.):

“Високоповажний пане Добродію!

Ваш цінний проект шнайдици я передав до запасного куріню на руки посла, судового радника і офіцера УСС п. Теодора Рожанковського з тим, щоб проект сей предложив знавцям там на місці та зужиткував для стрілецької справи, як належить.

Поки що щира Вам дяка, шановний Добродію, за Вашу невтомну працю та труди.

Остаюсь з глибокою пошаною

М. Волошин, ком. зб. станиці УСС”

(ф. 3, № 1638, арк. 75).

У цьому “помислі д-ра І. Франка”, на виникнення якого, без сумніву, вплинуло його перебування у січовому захисті, бачимо своєрідний “знак” невідстороненості І. Франка, за означенням М. Євшана, “типового суспільника” в українській літературі, навіть у час смертельної недуги від реалій сучасного йому життя. А це, видається мені особисто, є цей проект, як і “Закон про риболовство в Галичині” (ф. 3, № 562), укладений також у притулку (4 березня 1916 р.), хай слабким, але все ж відлунням гарячого колись у письменника бажання “обняти цілий круг людських інтересів”, “не лишатися чужим у жаднім таким питанню, що складається на зміст людського життя”, свідченням різнобічності його творчих інтересів.

З наближенням весни Франкове життя притулку ставало щораз боліснішим. Вже в лютому він почував себе настільки погано, що, здавалося, скорбний мотив багатьох його пісень: “Впаду вже скоро-скоро” — стає трагічною реальністю. “Найтяжчими та наймучливішими” для хворого, за його визнанням, були довгі безсонні ночі. “Ніч із д. 18 на 19 лютого після кількох майже неспаних ночей задля тяжких випадків моєї слабості спав я дуже спокійно і будився після довгих перерв свідомості лише чотири рази з уст духа, мого невідступного переслідовника, що має особливий дар говорити не-настанно, а властиво, верещати по змозі день і ніч. . .”, — читаємо

в одному з автобіографічних записів І. Франка того часу (ф. 3, № 232). Завважимо, що згадка про “духа, невідступного переслідовника”, далєбі, не випадкова у Франка, бо за всі довгі роки хвороби лише на велими короткий час удавалося йому звільнитись від цього “переслідування”(63). І жив він ніби у двох вимірах: у звичному для всіх світі реальних подій, явищ, фактів і у світі, де основну роль, як сам признавався, відігравали “безпосередні і досить неприємні зносини з (. . .) надприродним, а в дійсності, все ж досить природним світом духів” (50, 386). Це його, так би мовити, друге життя, коли в нього очі ставали “відкритими на з’явища надзміслового світу”, а слух — “отвореним на голоси духів”, розпочиналося вночі, безмірно вимучуючи його (Хоча і вдень, бувало, з’являлися І. Франкові різного роду видіння і галюцинації). “Під вечір, як життя в приюті затихало, навіщували його візії містично релігійного змісту. В суть і зміст візій поет непохитно вірив і розказував відтак другим, як про дійсні реальні переживання. . . Ніччю находили поета вампіри, висмоктуючи з нього силу і здоров’я. . . З’являвся дух померлого батька або Драгоманова. Провадив поета зі собою в космічні простори і показував уладження надземного світа. . . Поет терпів від непевності, куди попаде його душа після смерті”(64).

5 березня 1916 р. , “чуючи себе дуже немічним на тілі через цілорічну недугу, якій не можна передвидіти кінця”, І. Франко продиктував К. Бандрівському чернетку свого заповіту (ф. 3, № 2428). Через чотири дні, 9 березня, у присутності свідків В. Кобринського, Л. Шеховича і С. Барана заповіт було оформлено юридично. Надворі у той день була мряка, дуже похмуро. Це вкрай негативно позначилося на самопочутті та настрої хворого. Спадкоємцями свого майна І. Франко визнав дітей, всіх трьох — у рівних правах, дружині Ользі призначив — “належне їй законом доживітте”. Свій рукописний архів і особисту бібліотеку, в якій він, як занотовано в чернетці заповіту, бачив “від многих літ не приватну власність, а частину національного скарбу, який по його смерті вповні повинен перейти на користь духовним інтересам української нації”, заповів у “хосен” НТШ у Львові. Перед смертю І. Франко кілька разів висловлював бажання, щоб на випадок, коли б діти мали продати його оселю, не допустити, щоб вона “опинилася в національно чужих руках, тільки, щоб приміщено там якусь гуманітарну або культурну українську інституцію, найрадше захист або захоронку для малих українських дітей”.

Невдовзі після складання тестаменту І. Франко покинув притулок. І знову натрапляємо на розбіжності в датах, не лише в мемуарних свідченнях, що, зрештою, є природним, але, здавалось би, у цілком авторитетних документальних джерелах. Так, у “Картці до замельдування головних локаторів і віднаймаючих. Ч. дому 4, вулиця Понінського” зазначається, що І. Франко спровадився до свого дому з вул. Петра Скарги 1 квітня 1916 р. (ф. 3, № 2477). Натомість

у “Листку на теплоту”, як останній день перебування Франка в притулку, зафіксована інша дата — 15 березня 1916 р. (ф. 3, № 2426).

Так чи інакше, але вже 2 квітня газета “Діло” в замітці під назвою “Д-р Іван Франко недужий” писала, що І. Франко перенісся із стрілецького захисту знову до своєї вілли, і приятелі та знайомі можуть відвідувати його вже дома.

Залишив І. Франко притулок на світанку, непомітно для усіх, і пішки через ціле місто пішов до власної хати. Це була його остання мандрівка рідним містом, духовним символом котрого він став ще за життя. Як згадувала С. Монджейовська-Гончар, сестра-жалібниця у притулку, “всі кинулися його вранці шукати, знайшли і дивувалися, звідки він узяв стільки сили — зробили таку дорогу” (65).

Про цю останню Франкову дорогу розповів його доньці Анні в 50-х роках Василь Франко. “Тато усе налягав на братанка Василя (. . .), щоб відпровадив його назад до хати. Василь не відважився протиставитись волі тата і, не порадившись ні з ким, повів тата вночі додому. Тато був так ослаблений, що треба було його піддержувати, майже нести. Довелося йти під гору, тато впав і не міг йти далі. Василь покликав допомогу і разом з сусідом повели тата до хати. Але в хаті ніхто не жив, вона була неопалювана і холодна. Ні вугілля, ні дров не було, тато застудився, дістав запалення легенів і незабаром після повороту до власної хати помер” (66).

Про те, що І. Франко перед смертю переніс запалення легень і це прискорило його кінець, не згадує, окрім Василя, більше ніхто із мемуаристів. Очевидно, Василь Франко, розповідаючи Анні про події майже піввікової давності, дещо змістив події у часі. Як відомо, І. Франко захворів на плеврит ще на початку 1915 р. Згадують про інше. Про те, що вдома йому справді на перших порах було ліпше. “Бачите, я зовсім здоров”, — запевняв він Зося Монджейовську, котра своєю молодістю, красою і увагою до недужого поета, завоювала його велику прихильність.

Чи не вона була героїнею його поезії “Ще не близько весна”, написаної у притулку 17 лютого 1916 р., такої теплої і зворушливої?

*Ще не близько весна,
Лід ще ріки стина,
А мороз хуха й пахвиці щипає.
В приютян новина,
Не смішна й не страшна,
Панна Зося у стрільці вступає (ф. 3, № 232)*

Можливо. . . Хоч знаємо ще одну панну Зося, імовірну героїню цієї поезії — Зося Юзичинську. Саме в її альбом І. Франко вписав поезію “Не мовчи” — політичний заповіт Великого поета українському народові. Про неї відомо, що, закінчивши курси сестер-жа-

лібниць, вона пішла добровольцем на фронт. Десь у цій страшній світовій бурі й загубилися її сліди. . .

Як загубилися сліди й багатьох інших людей, котрим у притулку УСС судилося пізнати І. Франка в найболісніші хвилини його життя, коли він "сам знеможений, обезсилений, сходяв з поля безпощадної, довголітньої боротьби з пробитими серцем і мозком, ще перед рішавою перемогою і шукав в приюті захисту побіч стрільця сліпого, без рук і на кулі" (67).

“ВЕСНО, ТИ МУЧИШ МЕНЕ! МІЛІОНАМИ КОЛЬОРІВ, ТОНІВ, ЛІНІЙ І ТВОРІВ КРИЧИШ: ВОЛЯ, І РУХ, І ЖИТТЯ!”

Весна 1916 року була рання і тепла. У пору воскресіння природи так, либонь, хотілось вірити зболеному поетові (поетові весни!), що, “давши дань свою демону злої хвороби”, він ще зможе пережити той благословенний момент, коли

*зцілющим бальзамом у груди пречисте
повітря ляється, й тепло весняне так і підносить...*
 (“Майові елегії”) (3, 345)

Іноді здавалось, що саме так воно й буде. У такі хвилини люди, які були побіч І. Франка, чули від нього слова надії і сподівання: “Ми вже, бачте, далеко від марта, а я в марті боявся: таки раз був дуже близький до смерті; тепер сонце сяє, дні теплі, хто знає, чи ще не виберусь до Криворівні” (68).

Хотілося жити, хотілося працювати. Для І. Франка, котрий весь свій вік сповідував догмат праці як провідний принцип свого життя, — це було рівнозначно. Як вражаючий документ непоборних устремлінь смертельно хворого письменника до життя і до праці сприймається його лист від 9 травня 1916 р., адресований А. Гап’яку, завідувачу відділу рукописів “Просвіти” (69). Чого вартує отой заманіфестований у фінальних рядках листа намір автора (звернімо ще раз увагу на дату — 9 травня 1916 р. — залишалось трохи менше трьох тижнів до завершення Франкового земного шляху) закінчити роботу над поетичною реконструкцією першої частини найдавнішого українського літопису до липня 1916 р.: “Кінчу просьбою до Хвального Виділу повідомити мене, чи готов надрукувати сю книжку, якої першу часть я міг би мати готову на липень сего року. Всі чотири часті книжки обіймали би до 30 аркушів друку. І прошу Хвальный Виділ прислати кого-будь від себе для нарад, для постанов в тім ділі задля досить тяжкої недуги. . . ” (70).

Але доля відміряла йому вже так небагато. . . І життя, і праці. . . І щораз глибшою ставала прірва між бажанням І. Франка працювати та його реальними спроможностями. Коло неухильно замикалось. Творчим задумам І. Франка вже не відповідали ні його фізичні, ні інтелектуальні, ні душевні сили. Отой комплекс “невроджених дітей”, “невиспіваних співів”, що віддавна мучив поета, не полишав

його і в смеркальні дні, набуваючи з плином часу дедалі трагічнішого звучання: “Не в тім моя мука, що терплю фізично, але в тому більша мука, що стільки часу проминуло, а я не можу докінчити моїх зачатих праць. Скільки в моїй голові набралось тем та важних гадок, а мої гадки не хочуть зі мною йти до гробу” (71).

З-поміж інших нереалізованих задумів І. Франка залишилась незавершеною і збірка “Найдавніша історія України до р. 1008 в поетичних образах”, доля якої дуже хвилювала поета в його останні дні. Через кілька десятиліть після смерті І. Франка вона була видрукувана (викінчена 1 частина) в 50-ти томнику (т. 6), але, як не прикро та парадоксально, під самовільною назвою видавців — “Студії над найдавнішим Київським літописом”. Була проігнорована воля автора, котрий принаймні тричі — у згаданому листі до А. Гап’яка, у листі до І. Калиновича (16. 05. 1914), а також у передньому слові до збірки, продиктованому 15–16 квітня 1916 р. Мар’яну Колодню і Василеві Франкові, назвав її інакше, а саме: “Найдавніша історія України до р. 1008 в поетичних образах” (72). До речі, існування самого вступу також досі замовчувалось у франкознавстві, не кажучи вже про його публікацію. І це при тім, що “Вступ до найдавнішої історії України. . .” — хронологічно остання наукова студія І. Франка. Разом з рядками листа до А. Гап’яка — чи не єдине, на що ще вистачило сил у І. Франка після повернення з притулку додому (73).

Ба ні: ще 31 березня датована розповідь письменника про його самопочуття (ф. 3, № 188 — “Із сну Івана Франка”). Слід особливо підкреслити, що для І. Франка останніх років життя вельми прикметною рисою є самообсервування власного фізичного та душевного стану, фіксація цих спостережень у різних автобіографічних нотатках, у листах, мозаїчно навіть у деяких творах. З огляду на трагічні особливості біографії І. Франка останніх років життя — сливе постійне перебування на грані між життям і смертю — така його інтроспекція є, ясна річ, навіть чисто по-людськи дуже зрозумілою і природною. Однак, гадаю, у цьому явищі є ще один надто важливий аспект (рівнозначний із першим), а саме: присутність Франка-дослідника, вченого-аналітика з його неподоланим бажанням зрозуміти, осмислити все, що з ним відбувається. З цього погляду найприкметнішою є “Історія моєї хвороби” (1908 р.). Автобіографічні записи І. Франка останніх місяців життя — це вкрай печальні сторінки літопису згасання життя людського, сповнені безнадійності та покори, беззахисності перед вищими силами, що керують долею людини: “Отсе вже давно по півночі, я сиджу на ліжку, диктую, скулений, Василеві, та й не знаю, як провести сю ніч, бо давно вже стратив надію заснути”. І ще один гіперхарактерний для Франкової екзистенції останніх восьми років життя вислів: “Ніч з 30 на 31 була в мене і духів повна безконечної нудьги. . .” (ф. 3, № 188), — промовисте свідчення його цілковитої невідстороненості від явищ того ірраціонального світу, в якому він жив тоді.

Оту Франкову заглибленість у надто складний світ власних переживань, закодований для інших, колись проникливо підмітила Катря Гриневичева: “Сидів, мов неприсутній, не питаючи самочинно о нікого, заобсербований власною безсилою”. А безсильність щораз більше опановувала І. Франком. Укотре впродовж останнього часу він був полишений наодинці зі своїми стражданнями, зі своєю, як сам висловлювався, “скомплікованою хворобою” (74). Та ще знову, як і півроку тому, на братанича Василя. Тепер Василь бере на себе, крім турбот по хаті, навіть сміливість самостійно лікувати недужого стрийка, — подати йому хоч якусь поміч на його покручені руки: “. . . А я тут вдома і ще один знайомий академік (мабуть, мова про М. Колодія. — Я. М.) найшли такі ліки, що від трьох разів смарування стрийкові трохи легше і надіємось, щовилічимо, що лиш потепліє, може, ту слабість розженемо” (Ф. 3, № 1827). Принагідно зауважимо, що Василь був із хворим І. Франком майже до останку його днів (останній запис у документах особистого архіву письменника, де згадується Василь, датований 15 травня 1916 р.).

Окрім Василя, небавом після повернення І. Франка з притулку до своєї хати, в оселі на Понінського, 4 знову почне господарювати Ц. Зигмунтовська, проте цього разу — дуже коротко. Як засвідчують архівні записи — з 6 по 11 квітня включно (ф. 3, № 2513). Через багато літ під час зустрічі з працівниками Музею Івана Франка у Львові (у травні 1940 р.) Ц. Зигмунтовська розповість: “. . . Братанич Василь, син Захара Франка, прийшов до неї з порученням, що Франко просив, щоб вона відвідала його. Заходила неодноразово і бачила, що недуга зробила чимале спустошення в його організмі. Мав пухлину, яку вона змивала рідиною, бо Василь це робив досить незручно”. Це правда, Целіна ніколи в ті найважчі для І. Франка роки не відмовлялася прийти йому на допомогу. Чи лишень надія на матеріальну вигоду керувала її вчинками, як кидала каменем у неї громадська опінія? Чи якісь благородніші, складніші почуття — вдячність, милосердя? Чи водночас — і те, і друге? Сама Целіна, очевидно, сказала б, що істинним є друге припущення. Для підтвердження цього ще раз звернімось до її споминів: “Говорячи про Франка, пані Зигмунтовська раз у раз повторяє, що не має слів для його доброти. До неї відносився з великою повагою. Ніколи не було між ними жодного фізичного зближення. Замолоду вона “густувала”, як каже, у брүнетах, була закохана, потім не хотіла розбивати родини”. До речі, не можна тут не сказати, що спогади Ц. Зигмунтовської (поряд із мемуарами К. Гриневичевої, Василя Франка, О. Грозикової, Петра Франка, С. Монджейовської-Гончар, М. Колодія) (75) істотно доповнюють наше знання про останні дні життя І. Франка.

Зокрема, за її скупими рядками, за вийнятком емоційності одного-двох місць, загалом зосереджених на побутових деталях, усе ж зримо постають колізії складної драми Франкового життя: “Неза-

довго перед смертю Франко давав їй гроші, просив купити йому білизну і шкарпетки, все великих розмірів, бо був цілком опухлий. . . ”.

Микола Вороний у споминах про І. Франка піднесено й захоплено (до того ж вкрай таємниче) писав і про Ц. Зигмунтовську: “Все своє життя Франко кохав тільки одну пані і кохав її платонічно, як Данте свою Беатріче. . . Честь їй велика за це. А ще більша честь належить їй за те, що, коли вже умирав наш поет, (. . .) це була вона, та єдина поважна і старша пані, що приходила його навідувати, і своєю пестливою рукою закривала його згаслі очі” (76). М. Вороний помилився. Ц. Зигмунтовської не було з І. Франком в його останню годину. Поруч з ним було тоді двоє інших людей — Стефанія Левинська і Мар’ян Колодій.

Ім’я Стефанії Левинської (Танячкевич), котра день у день упродовж останніх півтора місяці життя опікувалась хворим на прохання К. Бандрівського (77), щораз подибуємо в документах особистого архіву І. Франка, а також у мемуарах його сучасників. Про те, що С. Левинська, втілення багатьох чеснот, вельми совісна, побожна, була напрочуд уважна до хворого І. Франка говорили О. Роздольська, М. Колодій, К. Гриневичева та особливо О. Грозикова. Сама О. Грозикова, подолавши в собі почуття незручності від того, що не була спершу знайома з І. Франком особисто, в той час також дуже часто навідувалась до нього, вносячи у світ хворого поета свою співчутливість і тепло. Як писала вона перегадом, вислуховувала його наболілі гадки про родину, війну, творчість, хоч якось намагалась освітити його тяжке згасання своєю ненав’язливою, делікатною турботою про нього. Частково їй це вдавалось. І. Франко попри свою слабкість, відстороненість, моментами досить тривалу, від реального світу, все ж зберігав здатність тішитися навіть найнезначнішими знаками уваги. Саме О. Грозикова підкреслювала згодом, як нелегко було С. Левинській, літній слабосилій жінці, з німцем І. Франком, особливо після того, як повернувся додому в Нагуєвичі Василь Франко, і вона сама залишилась наодинці з хворим: “При першій стрічі оповідала, як то вони обоє з Франком в жахливий спосіб мучаться при вбиранні і розбиранні, що в неї нема сили вдержати його на ногах. Буває навіть, що Франко паде, як довгий на долівку. . . ” (78).

У травні вирвався з війська на короткочасний, як тоді казали, “урльоп” додому Петро Франко. Змінений вигляд батька вразив його: “Я помітив, що з батьком зле. Др. Кобринський не робив ніяких надій. Записав рецепту, де коло ліків дігіталіс та стрихнін було по три оклики (ці рецепти донині зберігаються в архіві І. Франка — ф. 3, № 2727. — Я. М.). Коли я приніс батькові те лікарство, батько сказав: “Що, Др. Кобринський хоче мене отруїти?” Я викинув ліки. Моя відпустка кінчилася (Петро пробув тоді вдома два тижні. — Я. М.). З батьком було дуже зле. Я пішов до коменданта станиці УСС до др. Волошина з просьбою о продовження відпустки,

але др. Волошин сказав: “Ідьте на фронт, пане товаришу, як батько помре, то Вас повідомимо. . .”(79).

З другої половини травня хвороба почала прогресувати з катастрофічною швидкістю. І. Франко згасав на очах. . . За свідченням К. Гриневичевої, М. Колодія, деяких інших мемуаристів, іноді поет сам дуже чітко усвідомлював безнадійність свого становища, близькість своєї кончини: “Від 20-го мая надіявся її Франко кожної днини. З кожним днем ставало все гірше, але хворий не тратив притомності. Хвилями, правда, не дописувала гадка, але, як трохи відпочив або повторити йому було речення два рази — орієнтувався добре. Часом мав дивні забаганки — але се вже робота хвороби”(80).

На подібні “забаганки хвороби” — на особливості психічної структури І. Франка — як на причину його відмови від церковної сповіді — послався парох Свято Успенської церкви у Львові Василь Давидяк (81), умотивовуючи законність християнських похоронів великого письменника. На руках у нього було лікарське свідоцтво про те, що І. Франко останніми часами “блудив умом” і не був, таким чином, у смертні хвилини відповідальний за власні вчинки, тобто за відмову від сповіді (82). Як відомо, спершу Митрополичий ординаріат в особі о. Білинського, котрий заступав ув’язненого в той час у Суздалі митрополита А. Шептицького, керуючись приписами церковних канонів, протривав церковному похорону І. Франка з усіма почестями (83). Це викликало велике занепокоєння серед українського громадянства. Варто відзначити, що о. Давидяк був не єдиний, хто переводив питання сповіді І. Франка з ідеологічної, світоглядної площини в царину психології (щоправда, деякі з його опонентів, зокрема, Ю. Дзерович, К. Богачевський твердили, що з боку В. Давидяка це був певний тактичний маневр). Але прикметно, що навіть сам Т. Галушинський, перед котрим І. Франко відмовився сповідатись, звернув увагу на надто небезпечний стан здоров’я хворого під час його відвідин: “Застав я його дуже ослабленого і страшно терплячого. Його біль був не раз такий сильний, що хворий майже відходив від змислів. . .” Щоправда, Т. Галушинський все ж не пов’язував відмову І. Франка від сповіді з його тодішнім фізичним й особливо душевним станом, прив’язуючи її до, на його думку, атеїстичних переконань поета.

Під кутом зору психології взаємовідносин особистостей, або інакше, як ситуаційне непорозуміння, інтерпретували проблему сповіді І. Франка деякі інші сучасники, зокрема О. Грозикова, котра, до речі, вважала, що на такий погляд дає їй право “наочного свідка”. Якщо коротко, то її аргументи зводяться до наступного: І. Франко хотів перед смертю висповідатися, спровадити до нього священника просив спершу С. Левинську, потім її. Однак в свої останні дні хворий був надзвичайно вразливим, “з ним треба було дуже обережно поводитися”. Саме цієї обставини не врахували ні священник-румун (незважаючи на попередження), ні монах Т. Галушинський (остан-

ній особливо). Врешті-решт, нетактовність Т. Галушинського стосовно І. Франка згодом відзначали різні люди, зокрема А. Крушельницький: “Франко говорив про нього, як про людину, що прийшла спекулювати на його “навертанні” (84). Додамо, що поведінкою о. Т. Галушинського була незадоволена також і церква. Сам Т. Галушинський у спогадах “Як було зі сповіддю Івана Франка” писав, що він не вважав, що його зустріч із Франком 27 травня була останньою, бо він мав надію зустрітися з ним ще наступного дня, після полудня. Однак було вже пізно. . .

Було вже пізно. . . Невблаганна смерть відлічувала останні хвилини . . . О 4 годині після полудня у неділю 28 травня 1916 року І. Франка не стало.

“ВІДЙШОВ ВІД НАС ВЕЛЕТЕНЬ ПРАЦІ І ТЕРПІННЯ. . . ”

Сумна вістка про смерть І. Франка, що помер під гомін світової бурі, “перед порішенням долі свого гарячо любленого народу”(85), завдала безмежної туги й жалю всій Україні, всім, до кого долинула, хоч здавалось, за ці трагічні роки воєнної завірюхи людські серця від болю омертвіли.

На мурах міста Львова, як і в усіх більших містах Галичини, з'явилися жалібні плакати, що сповіщали українців про перервання нитки життя першого поміж ними (86). У всьому українському Львові залаг невимовний сум, — писали тодішні газети. Чорні хоругви на українських товариствах та інституціях, жалібна виставка творів письменника в “Просвіті”, на чільному місці її — збірник “Привіт Іванові Франкові в сорокаліття його письменницької праці 1874-1914”, зміст якого складали твори найвидатніших європейських письменників і вчених. Війна перешкодила своєчасно надрукувати цей збірник, “а тяжка доля зложила ювілейне видання на домовину нашого генія” (87).

Відбулося жалібне засідання Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, яке взяло на себе похорон свого найславетнішого дійсного члена, а також засідання Загальної Української Ради і Союзу Визволення України у Відні. Зібрання жалоби провели всі наукові та громадські організації краю, надіслали до Львова на адресу НТШ телеграми й листи з висловленням співчуття. Селяни по хатах-читальнях, робітники за ремісницькими верстатами, молодь за партами — усі згадали тернисту дорогу генія.

“Франко не живе!” — дійшла ця приголомшуюча новина і до українських емігрантів, котрих війна прирекла на гірку долю вигнанців на чужині. Виселенці-українці в таборах Гмінді та Хоцень пом'янули пам'ять І. Франка панахидою, у Гмінді відбулася і жалібна учительська конференція, а також виклади, на яких говорили про значення І. Франка для України. Серед промовців у Гмінді була й добра знайома І. Франка, відома письменниця К. Гриневичева. Ще порівняно недавно, десь у середині квітня, будучи у Львові, вона навідалась до хворого письменника. Тоді вийшла з його хати з гирким почуттям безнадійності: “Франко не належав уже до живих” (88). Однак від знання про близьке завершення життєвої дороги І. Франка вістка про його смерть не стала менш болючою. “Всі ми довго були приготовані на неї, а все-таки вона потрясла нами болючо й болючо шарпнула наші нерви, притуплені вже нині”, — так ро-

зпочав 29 травня о 4 годині після полудня Василь Щурат жалібне засідання головного віділу й наукових секцій НТШ (89).

Повідомлення про смерть Івана Франка багатьох його особистих знайомих застало далеко від Львова, вони не змогли прийти на похорон поета, віддати йому останню шану; лише в телеграмах співчуття натрапляємо на імена багатьох відомих сучасників І. Франка, своїх і чужоземних: О. Кобилянської, С. Яричевського, Б. Лепкого, С. Даниловича, І. Шишманова. . . Свої голоси до всенародної скорботи долучали тисячі полонених українців, котрих немилосердна війна розкидала по різних таборах Європи. З таборів Будапешта, Венцлара, Візенбурга, Зальцведеля, Раштатта, Фрайштатта та інших доходили телеграми, сповнені співчуття і глибокого жалю. У них також натрапляємо на імена особистих знайомих І. Франка. Так, кондoléційну телеграму з табору Раштатт серед інших підписали поет П. Карманський, скульптор М. Паращук, професор д-р С. Смаль-Стоцький. А втім, наведемо повний її текст: "Глибоким сумом сповнила наші серця звістка про смерть того, що виховував нас вольною думкою. Ми втратили учителя, борця, провідника! Нехай його думки ведуть нас і наш нарід до дальшої боротьби за волю, якої зоря засіяла саме над нашим виднокругом! Просвітна комісія табору полонених у Раштатті: Бахталовський, Безпалко, Гуцайло, Іваницький, Бензя, Карманський, Катеринюк, Миколаєвич, Мороз, Паращук, д-р Смаль-Стоцький". Дісталися до Львова і телеграми від полонених-українців австрійської армії у таборах Росії.

Схилило свої голови перед пам'яттю вождя каменярів і Українське Січове військо. "Тепер, коли тисячі пануть і гинуть, ми знаємо тільки одне: На боєвому шляху України упав перший жовнір першого ряду не з крісом, — а з молотом" (розрядка в тексті. — *Я. М.*), — відзначалось на сторінках стрільцького часопису "Шляхи". Свій поклін пам'яті найбільшого "каменяра українського відродження" січовики також висловлювали в численних телеграмах співчуття. Від комісаріату УСС у Володимирі-Волинському телеграму надіслали четар М. Савич із товаришами, за волинські станиці — сотник Д. Вітовський, від УСС у полі — 1 полк УСС. "Склонив свою голову перед обличчям маєстату д-ра І. Франка, найбільшого борця за волю України", отаман УСС Г. Косак, висловили "свій безмірний жаль" і "заплакали з цілим народом над свіжою могилою найбільшого сучасного Українця Івана Франка" офіцери й однорічні добровольці 24 полку піхоти, і українцям-офіцерам 95 полку піхоти "великий і глибокий жаль принесла вістка, що вже не будитиме й не чаруватиме України ніяке свіже, нове слово Івана Франка".

Прибралась у жалобу українська преса, в якій тоді було надруковано близько сотні статей про І. Франка. У них сум і скорбота за втрату духовного вождя і пророка народу, найбільшого сучасно-

го письменника і вченого України: “Відійшов від нас велетень праці й терпіння, зоставивши по собі діло більше і сильніше, ніж діла наймогутніших царів, бо він зоставив по собі для незлічимих поколінь великого 40-мільйонного народу творче діло ума й духа, котре по вічні часи формуватиме душу великого народу” (90). Про І. Франка як про “некоронованого князя свого народу”, про його внесок у скарбницю світової культури багато писала і чужоземна преса. Так, усі віденські часописи помістили посмертні вістки про українського письменника. “Без сумніву, найвизначнішою постаттю серед української суспільності у другій половині XIX ст.”, вважала І. Франка газета “Die Zeit”, “літературним феноменом”, що так само знаменито писав по-українськи, по-польськи і по-німецьки — газета “Neues Wiener Tageblatt”, “найталановитішим сучасним письменником і патріотом” — болгарська газета “Утро”. “Честь пам’яті померлого письменника, котрий збагатив також польське письменство своїм пером”, віддала польська львівська і краківська преса. Ярослав Гординський, ранні філологічні спроби котрого свого часу схвалив сам І. Франко, писав про той відгомін, який викликала смерть українського письменника у світі: “Тоді з’явилося 230 статей про Франка — з того 120 у чужих мовах: найбільше в німецькій мові, далі в російській, польській, чеській, мадярській, французькій, білоруській, хорватській та в багатьох інших” (91).

Похорон Івана Франка відбувся 31 травня. Був ясний сонячний день. “Гарний день дала мати-природа на останню земну мандрівку своєму великому синові. . .”. Немовби саме небо хотіло відплатити йому (Франкові) за всі хмари й бурі, що перелітали над його життям від коліски до самої домовини”, — писали часописи “Діло” та “Українське слово”. Близько 10 тисяч людей прийшло попрощатися з Іваном Франком. Як відзначалось на сторінках тодішньої преси, такого похорону давно не бачила столиця австрійської України. Була се величчя національна маніфестація, гідна імені великого покійника. Хоча через воєнне становище краю не змогла вислати своїх делегатів закордонна Україна, з тих же причин не було нікого з української інтелігенції з Києва, людей, котрі особливо розуміли всеукраїнський характер генія І. Франка, з провінції також прибули тільки делегати, бо на перепоні масовим депутаціям так само став воєнний час. Через це майже не було і селянства. “Воєнна хуртовина завинила, що від міських одягів відбивала тільки гуцулка-дівчина з Криворівні. . . Вона несла вінець “від приятелів з Криворівні” (92). Нікого не було з рідних, лише син Петро над річечкою Стрипою, де точились запеклі бої, отримав повідомлення про смерть батька, і на кілька днів вирвався з фронту, та ще пішки з Нагуєвич прийшов брат Захар. З усієї великої родини лише вони обидва змогли провести І. Франка до місця вічного спочинку.

На похорон І. Франка прибули делегації усіх частин січових стрільців з поля, Вишколу й Коша. Саме січовим стрільцям випа-

ла скорботна честь винести домовину письменника з хати, ішли вони за ридваном, до чого закликала команда, бо “в особі Івана Франка зійшов до гробу батько наших самостійницьких змагань, що знайшли блискучий вислів в організації осібногo Українського січового війська”.

Похоронний обряд розпочався о 5 годині після полудня панахидою, що її відправив о. Гургула, завдяки участі якого шкільна Крайова рада дозволила бути на похороні українській шкільній молоді. Співав хор під керівництвом композитора Василя Барвінського. Похоронний похід з дозволу військового коменданта міста Рімля ішов центральними вулицями Львова — з вул. Понінського — вулицями Святої Софії, Зиблікевича, Святого Миколая, Академічною, площею Галицькою, Бернардинською, вулицями Панською і Пекарською на Личаківське кладовище (тепер — це вул. І. Франка, М. Грушевського, Пр. Шевченка, Пекарська). Багато промов (прощались з І. Франком перед хатою Кость Левицький, президент Загальної Української Ради від імені всього українського народу, а на могилі — Олександр Колесса від українських товариств, Михайло Лозинський від імені української преси, Кирило Трильовський від радикальної партії, сотник Носковський від Українського війська, делегат Волині, Василь Ратальський від Дрогобиччини, Федь Федорців від української молоді, Орися Величківна від українського жіноцтва, Микола Ганкевич від українських соціалістів, Сидір Твердохліб від молодих письменників і артистів) затягнули похорон до пізнього вечора. “Доходила вже 10 година, як учасники похоронного свята починали розходитися, зоставляючи тіло Франка в новій домівці, в лоні матері-землі, але його геніальний дух лишився вічно живим, невмирущим, поміж тими всіми, котрі мали можливість віддати йому останню прислугу, й тими, що своїм духом були над його могилою”(93).

Іван Франко, 1913 р.

Тарас Франко

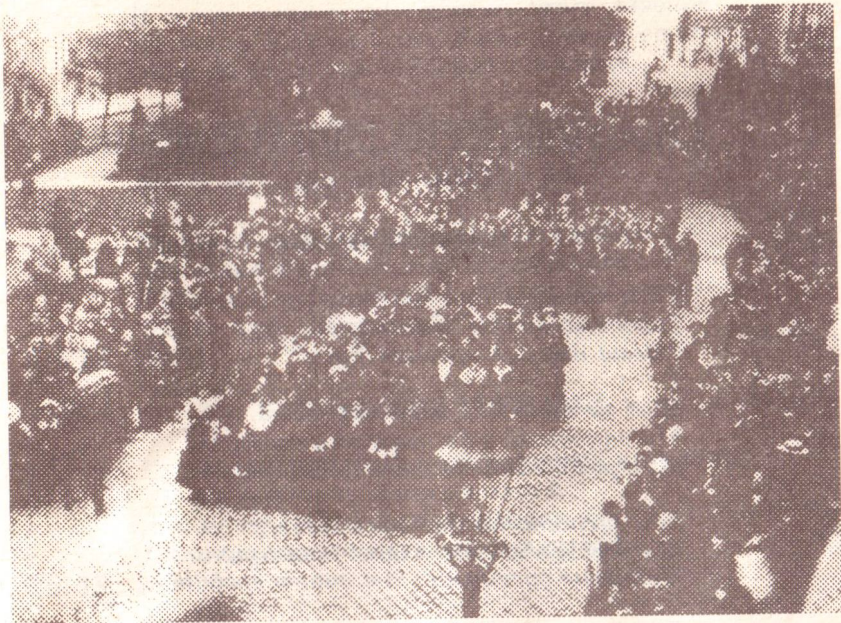
Андрій Франко

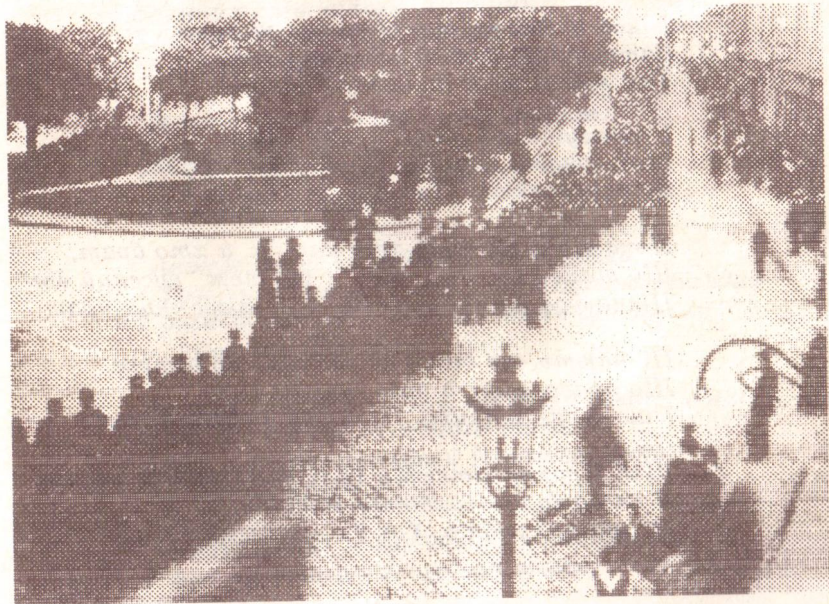
Петро Франко

Дочка Івана Франка Анна з синами

Похорон Івана Франка. Львів, 31 травня 1916 р.

З ПОЕТИЧНОЇ СПАДЩИНИ І. ФРАНКА 1914—1916 рр.

ЦАРСЬКІ СЛОВА

Усім народам і по всі часи
Голосимо отсею грамотою:
“Нема вже під'яремної Руси!”

Щоб не було її, з тою метою
Ми заходились дві монархії розбити,
Мир роздавить залізною п'ятою.

Аби заставити нас полюбить,
Ми всеслов'янське племя наострились
“Істинно-руськими” хоч силою зробить.

Для того треба нам, щоб славою окрились
Славні й без того наші знамена,
Щоб села та міста пожежами курились.

І щоб ніхто не пив ні водки, ні вина,
Зате земля, щоб пила кров і кров —
Так много, як її пила вся давнина.

І понесуть мої війська оту любов
Мільйонами штиків і сотнями гармат
До поневолених “братушек і братов”

Покажуть їм вони, хто кат їх, а хто брат,
Що таке “руський царь” і що теж “руський бог”,
Пізнають руську владсть із-за тюремних крат,

Пізнають, що таке ісправник, що острог,
Що православіє й його святая сила
І що таке значить “согнуть в бараній рог”.

Щоб Прикарпатська Русь ярма вже не носила
Я не пожалую солдатів мільонів,
Ні мільярд рублів. Хоч би кров прикрасила

*Й сотні миль ваших вулиць, ланів, загонів
По сьому мусить бути. Росія мусить стати
Одна, велика, рай чиновних і шпionів. . .*

*Одна губернія моїх губерній ряд
Збільшить, та славу прогремить вселенну,
Війна страхів своїх розверзне ад,*

*Терпінь і стогонів розпростить геєну,
Аби лише я міг почуть: “Блажен еси. . .”
Почуть зі всіх сторін у хвилю ту блаженну:
“Нема вже під’яремної Руси!”*

5-6 IX. 1914.

БУДЬМО ХОЧ ТРУПАМИ

*Будьмо хоч трупами, та трупами вельмож,
Що на велике діло спромоглися,
Але не трупами тих завалидороз,
Що в боротьбі безцільній знемоглися.*

26. IX. 1914.

ІНВАЗІЯ

*Несемо вам, чого у нас так много —
Великих слів, військ, амуніції,
Кличів всесвітніх і амбіцій —
“І більш нічого?”*

*“Нічого? Де там! Ви ще не видали
Такого сала, сахару, як в нас,
Невідомі такії вам скандали” —
“Та в добрий час!”*

*“Авжеж, авжеж! Відвідайте Тотьму,
І Томськ, і Омськ, Іркутськ, Якутськ, Валдай
І розкіш острогів, тайги спасенну потьму”
— “Бог дай, Бог дай!”*

*Да так і след. Ми, бач, на тее й православні,
Щоб вас від іга римського спасать.
Адже папісти ви, враги Христові явні”
— “Будем гасать!”*

*“Овва! Нікак! У нас, брат, все порядок,
У нас простори і генералів тьма,*

*Ви-ж що таке? І назви вам нема”
— “Данилів спадок”.*

*“Даніла? Не слухал об этом нікогда
А ви Мазепінци, вот это дело вєрно.
Вот с этим справімся ми круто, гаспада”
“Живем мізерно”.*

*“Отсе нам відомо віддавна, то й везем
Рублів до вас несосвітєнну силу.
— Бумажкі новія. А що за них знайдем?”
— “Хиба могилу”*

16. IX. 1915.

А МИ З ЧИМ ?

*Глянь, до високих брам державного життя
В ладі й добрі та для культурної роботи
Народи тиснутьєся під напором буття
Чергою багачі і злидарі й банкроти*

*Ще брама замкнена, лютує боротьба,
Що, може, декого допустить, може, й лишить.
Гукає дехто тих, в кім сила не слаба,
А дехто слабшого уговкує та тушить.*

*“А ви тут з чим, всевітні жебраки,
Невмита хлопська та попівська ораво?
Гетьмани, козаки — самі бунтівники.
Де ж ваше історичне право?”*

*“А отже, і до нас покликання дійшло,
І ми стаєм до брам отих міцних
Із архи-каноном думок всіх визвольних
Аби нікому кривди не було”*

9. IX. 1915.

УСМІХ ФОРТУНИ

*Їх мучив страх, побоювання брало,
Що аж морозом за плечима подирало,
Коли военний хто, буваючи у Львові,
В ділах приватних, чи, трафлялось, по “бефелю”,
Над містом, на горі стрімкій та прездоровій,
Немов червоний гриб у казковій діброві,
Побачив цитаделю.*

“Єто военное? — “Та также й випадає”, “
Значіт, укрєплєн Львов?” — “На тєє й виглядає”,
“Но єсть же воїнство?” — “Авжеж, — столиця краю!”

“Да, панімаю, панімаю, панімаю!”
І їде генерал і дума, як з тим бути?
Адже траншеї там, і башти, і редути!
Яких же треба сил, муніції та штуки,
І скільки в людях страт, зусиль, тривог і муки,
Щоб се здобути!

Та їде генерал, що не бував у Львові,
Йому ввижаються ордери лиш чудові,
Похвали й почести, коли здобуде Львів,
Команду він дістав, провідника одного.
— “Все висліджено, а предвиджено й більш того!
Так у поход і вибираться слід.
Здрастуй цар-государ! Ради трудітсья много!
Львів будем мати на обід!”

І їде генерал, а перед ним несеться,
Немов рожева мла, а серед мли трясеться
Щось мов проміння ясно-золоте.

Довкола спів солдатів роздаєтьсся,
Осінній, теплий воздух в груди ллєтьсся...
Кінь форкнув, стрєпенувєсь їздець. “І що ж все те?
Хїба не диво се, велике та святе?”

Вже їдем третій день, моя фалянга суне
На Львів, а ворога й слїду не зуздрите.
Вєдь чудо, как вєзьот! І это всьо не втуне”,
— Усміх фортуни...

Тут кулька свиснула невідомо відкіль,
Слабєнько стукнуло, мов з бравнінга хто стрїлив,
Хтось генерала взяв собі за цїль
— Для нього невидимий — добре вцїлив,
Лиш раз зітхнув раптово генерал, —
Пихиць з коня, та у траву зелену.

Кількома каплями сплив весь його запал
На грудь землі студєну.

За кілька днів опустошілий Львів
Мав примусовий вид праздничний
Се був фортуни усміх історичний.

ДВІ ЧЕТИ

Два українські четарі ішли через гори;
Не йшли прудко, та прудкий був їх слух і зори.
“А ось чути стрійний хор! Після полковоя!
Се у множному числі слуги Николая!
У хащі! ти на той бік, я на сей бік шляху.
Як будуть минати нас, задамо їм страху!
Ідуть собі москалі по пустому місці
Без жадного офіцера, а самих до двісті.
Ідуть, певно, по наказу та співають стрійно.
Аж ось чути: “Перша чета, на одно коліно!”
Буркнув дядько сивоусий поміж москалями:
“Ось чета! Знов засідка! буде лихо з нами”
... Ти не чуєть. Ще крок пройшли — жадна їм морока,
Аж там поклик: “Друга чета, приклади до ока!”
Крикнув дядько: “Стой которий! Братци, ну сдайомся!”
Вискочили два четарі, при їх ружьях стали
І дві сотні москалів у полон дістали

14. XI. 1915.

ЩЕ НЕ БЛИЗЬКО ВЕСНА

Ще не близько весна,
Лід ще ріки стина,
А мороз хуха й пахвиці щипає.
В приютян новина,
Не смішна й не страшна,
Панна Зося у стрільці вступає.

Ще в затиші війна,
Але в марті вона,
Розгорілася наново може.
В кухні нудно, неже до якихсь інших діл,
Тріску бомб й свисту стріл та гармат
Поривається серденько гоже?

В неї ще сім сестриць, а в приюті вона
Нібито милосердя сестрою,
Воно ще молоде,
До лиця їй буде
У стілецькім однострою.

Се ж сама ще весна!
Цвітка мов запашна,

Що зір радує самим лиш видом.
У мужеськім однострою
Стать стрілецьков сестрою
Їй не буде ні страхом, ні стидом.

Молоде та міцне,
Кріс без туду двигне,
Зручності теж їй не позичати.
Про смерть думки нема,
З іншими чи сама
Піде в розвід розтавити чати.

Се ж сама ще весна!
Зіхне часом вона,
Чи сплакне в муштрі,
По якій хвилі
Щирий успіх з'явився,
Серце всіх звеселяє.
Молодості, простибі, простибі.

Написано.д. 17 лютого 1916.

“ТРИ СЕСТРИ МИЛОСЕРДЯ”
Із моїх несонних візій

Морозна ніч, покритий снігом ліс,
Широкий та розлогий,
Мов перекроєний ровом глибоким
Та простим перевеслом одиноким,
Лінією залізної дороги.

Ось тут, немов для жарту кинув біс,
Безлюдна стаційка височенна.
Не чуть сигналів, ані туркоту коліс,
Не відомо, коли тут приїзду пора,
Ні від'їзду, лиш площа, мов нора
Розбійників таємна.

Без шуму й свисту, наче труп живий,
Надходить парова машина;
А перед нею лиш один особовий,
Ба ні, лиш кінський, та й то без дверей
Вагон, знать дуже не новий...
Що за причина?

Присунула вагон аж на станційку пусту,
Їй на хвилю стала.

Не свиснула, не брязнула, й густу
Тьму не збудила, тільки за хвилину
В ту саму темну лісову щілину,
Відкіль надійшла, пропала.

В нутро вагону кінського забіг мій зір,
Внутрі його при вході,
Де мали бути двері, мов снопи,
Безладно кинені на тік з копи,
Лежали три трупи, мов гіркий докір,
Якійсь страшний пригоді.

Були се трупи, видно, дівочі,
Струнки та не старечі;
Тому що верхня половина тіла
На кожній в чорному була, а нижня біла,
Пізнав я, що російські се були охочі,
Сестриці милосердія, до речі.

Чи з милосердія вони спішили
На ту війну ворожу,
Чи, може, щоб безкарно тут грішити,
І хто ті були,
Що їх до смерти в стужу довели,
І в лісовій пустоті полишили,
— Сказать не можу.

Бачено в лютім, а написано д. 2 мая 1915 р.

ПРИГОДА В ПІДБУЖИ

Невелике місточко наш Підбуж гірський,
Та й слава його невелика,
Та й я чоловік нічим славний такий,
А трафилась, бачте, притика.

Хто про Підбуж чував? Не яка й сторона,
А мов мати вночі повивала;
А набігла у нас з москалями війна,
Розгорілась у Підбужи битва страшна,
Що сім день і сім ночей тривала.

Та й не битва була, стрілянина сям-там,
Надійшли москалі від Урожа,
Зараз стали по всім вулицям та хатам,
Дали знать себе всім парканам та плотам,
— На огонь забирала сторожа.

Першу ніч з ними враз ночували ми ще
Та приймали як гостей, чим мали;
Та бо в них така злість. Із курми та свиньми
Зараз впорались; поки оглянулись ми,
На заріз всю худобу забрали.

В мене хатка мала, ніби десь край села
У яру за потоком стояла
Я гадав: "Оминуть", Еге-ге, йдуть та йдуть,
Поки сонце зайшло, заповнили весь кут
Хата, шіпка й стодола від них аж стогнала.

Оламали весь сад, спорожнили весь склад,
Що було можна з'їсти, те з'їли.
"Стоїмо лиш сю ніч, завтра підемо прич,
А те, що ми взяли, кому треба повідж!"
На потіху мені заповіли.

Та бо другого дня вийшла та голодня,
А за хвилю патруль прибігає:
"Геть із хати, старий! Жінку й діти бери,
Тікай геть від улиць, отсюду догори!
Неприятель згори надлягає".

Чути вистріли скрізь. Зараз видно: Не лізь
У долину, бо там буде лихо".
Скоро ми, як могли, узяли, що взяли,
Хто живий був у хаті, усі потягли
Горі яром доріжкою тихо.

Не далеко ми йшли, під верхом стали ми, —
Там деберка широка й глибока,
В ню зійшли, що було в нас, — усе склали ми,
І повітря пречисте вдихаєм грудьми —
Тут безпечні від людського ока.

Зараз хлопці взялися печеру копати, —
Помагають в роботі й дівчата.
"Не одну, мабуть, ніч треба тут ночувать,
А що ось принесли, у безпечне сховать
От така буде вам нова хата".

В мене хлопці й дівчата також,
Не скривдив мене бог на родині.
Як прийшли москалі, всі дівчата малі,
Мов сполошені вівці, в відлюдній скалі
І дорослі дівки поховались в тернині.

Отак ми в тій дебри проживали сім день
Я ходив людей інших шукати.
Де хто скрився, а хлопці збігали униз,
Поміж корчі, плоти, буряни та хмиз
Заходили в опущені хати.

Що знайшли, то тягли. Було дещо таке,
Що сусідам потім повертали,
Та найбільше стягнули такого добра,
Що накравши та не сподіваючись “вора”,
Москалі по хатах полишали.

А вони всі в рядах, наче їх гнав страх,
Вулицями місточка ходили,
Гарцювали в домах, по стрихах, пивницях,
По садах та грядках, по стайнях та шіпках, —
Але ворога не знаходили.

Тільки тут чути: тріс! То знов там чути: тріс!
І не знали, хто й звідки де стрілив.
Тут Москалик упав! Там Москалик упав!
Хтось немов отак зблизька до них підступав,
Коротко мірив, та добре вцілів.

Кожний день, скоро світ, їх велике число
Виряджалось вперед до походу,
Кожний день воно той сам гостинець товкло:
Сміьна, Залькоть, Тур'є — до бистрого броду
Вистрички ще с'як-так йшло.

Та за бродом тим скрут, а на скруті тім ліс
А у лісі тім яр, а тим яр,ом,
Мов щілінкою вуж, так гостинець поліз,
А гостинець, немов не пуска якийсь біс, —
Що підуть, то все даром і даром.

Ще від Підбужа їх все щібають кульки,
Наче вибранців божих до неба;
То з правої руки, то з лівої руки
Щось десь трісне — ніякі не вкажуть знаки,
А з них жить вже котромусь не треба.

Поза Тур'є не те! Наче буря мете,
Наче пекло несите глитає,
І то, аби вистрілив много реvlo, —
Мов горох торохкотить, наче щось заляло, —

І великої сили московське число,
Наче свічка в малім огні тає, —
І що в днині велике й поважне було,
Ніччю смирне й маленьке вертає.

Але як сім день пройшло і подвійне число
Чи потрійне, а може ще й більше пішло,
Наших врешті вони побідили,

Вийшли з Підбужа з гучного так,
Що нікому з міщан не був поданий знак,
Що вони всі вже відходили.

Справді вийшли не всі, і мов зайці у вівсі,
Полишились російській власти.
Та команда солдат, а з них кожний ту брат,
Не пізнаєш по нім, чи життю твому рад,
Ми тебе боронити чи красти.

А ж на сьомий день ми в свою хату ввійшли,
І пустую, хоч не безлюдну знайшли,
Бо хоч сонце давненько вже стало,
То на голій землі як прийшли, так лягли —
Видно сталось щось так, що встать не могли, —
Аж дванадцять людей ночувало.

В хаті темно було, бо таке щось зайшло —
Позабивані вікна дошками;
Ні полиць нема в хаті, ні лав,
Навіть припічок ворог забрав
І постелю, хоч не з подушками.

Голі стіни. А тільки як ми
Світло соняшне вікнами в хату й дверми
Пропустили, що стало нам видно,
Що дванадцять мужів помордовано всіх
І полишено голих, а їм ані гріх
Полежати було, ані стидно.

Лиш потім, що такі всі вони немалі,
Вусачі, силачі, бородаті й косматі,
Ми могли виразісько напевно пізнати,
Що се все — москалі,
Якої народности й роти,
Сего ми не дізналися й доти.

Та один незвичайний був знак:
В живості в одного з тих страшних забіяк

Офіцирська австрійська шабля стриміла,
А як діти за чимось полізли під піч,
То знайшлась друга ще незвичайніша річ —
То маленька нога сніжно біла.

Серед хати велике огнище,
Повне кров'ю залите було,
Дали знать вартовим, що стояли найближче,
Кілька тих, децо й старших потому прийшло.
“Спрятать!” — мовив найстарший панище.

Так то Підбужем військо Московське пройшло.

14. XI. 1915.

КІННА КОМАНДА

Розкішною долиною
Попід гаєм, березиною,
Простяглася доріженька,
Простісенька, рівнесенька,
Наче струна, тонесенька.

Березина не зелена,
А все жовта та червона,
Пізня осінь малювала,
Березині барву дала,
Березину полюбляла.

Дорогою — наче раєм,
Цим блаженним нашим краєм,
Іде військо, співаючи,
Про жодне лихо не дбаючи,
Пригодоньки не чуючи.

Підспівують, вивискують
Та ружами поблискують.
Сонце в захід вже клониться,
Хмарка від нього сторониться,
Мов згадать лихо хорониться

Кінна команда вперед веде,
А передом корнет іде, —
Наче місяць, він прекрасний,
Супокійний, чистий, ясний,
Весь заслуханий, безгласний.

Він на захід тихо зорить,
Там на заході огонь горить:
Се заграва шкарлатова
Розгорітися готова, —
Розгоряється діброва.

Під шкарлатною порфірою,
Мов хтось цокнув сокирою
“Стой!” Все військо кінне стало,
Наче духу в нім не стало, —
Впав один лиш — “запевало”

Кінна команда озирнулась,
Мовчки якомсь стрепенулась,
А корнет вже за вправою
Бачить хмарку білявую,
Внизу вкритім муравою.

Ґрунт легенько опускається,
Мов всего злого лякається,
Далі лягла сивая мгла.
Білу стрічку мов протягла
Над долиною доля зла.

Далі рівень знов зелена
Й насип десятиметровий,
Весь зелений, крутоскісний,
Мов примурок пречудовий.

Склін гори се невисокої
Та довгої, та розлогої
Вниз до річки неглибокої
Та на воду й не вбогії

А та річка, бистра річка,
Недарма зрада називалася!
Де вузька та біла стрічка,
От там вона сховалася.

Між крутими берегами,
У кориті глибокому
Вона тихо котить хвилю
По відлюдді широкому.

А як береги заповнить
Біла мряка, мов сметана,

Навіть зблизька не доглянеш,
Що якась тут річка знана.

Так було і сего разу.
Корнет глянув, каже своїм:
"Сюда!" Й коні поскакали
З неймовірним супокоем.

Корнет перший. Над привалом
Кінь здригнувся на задні ноги,
Бух у воду. Глухий булькіт.
Тут кінець його дороги.

Далі по два враз щезали,
Мов ковтала біла мряка,
Лиш ніч-мати могла знати,
Чи їх смерть була однака.

Лиш останній зупинився,
Здужав щось страшне почути;
Спинив коня й силкувався
Те страшне внизу збагнути.

Попід насипом зеленим
Знов сокира рубонула,
Мигом кулька налетіла
І з коня його зіпхнула.

Кінь заржав із переляку
Й поволік його за ногу,
Як би не нові дві кульки,
Був би виїхав на дорогу.

Та тут від ріки й від гаю
Біла мряка навалила
І густою сметаною
Краєвид увесь залила.

4-5. XI. 1915.

ЛЬВІВ І ВИННИКИ В ДНЯХ 1-3 ЧЕРВНЯ 1914 р.

Боялися Москалі,
Що Львів город на скалі,
Самі там німецькі люде,
І велика битва буде.

Цар-батюшка рад не рад
Сотню-другу шле гармат,
Двісті тисяч люда в зброї
На страшні під Львовом бої.

Та даремний був то страх,
Нема Німця, в Львові — Лях.
Коритоккі замість Туда, —
І всміхнулася фортуна.

Йшли москалі, куди йшли,
Руські хлопи їх вели, —
Були битви під Яновом,
А не було піді Львовом.

На схід Львова там село,
Мое у землю уросло,
Се Винники біля Львова.

Щоби тішить вітчину,
Там фарбика тютюну
Там фабрика прездорова,
Тютюнова та й фарбова.

Із фабрики від стрільців
Одвіч другий паде стріл.
“Гей, ребята! Гей вояки!
Нападають австріяки”.

Впало солдат двох чи трьох
І зчинивсь переполох, —
“Тую фабрику добувати,
Спалить, звалить, зруйнувати”.

Тут фабриці й корочун,
Іде з димом весь тютюн, —
Та набрали повні міхи
Для солдатської потіхи.

Зруйнували все село,
У Львів тягли весело,
Лютьки і гузара курили
Та й приємно гуторили.

“За Винники лляли кров,
А задармо взяли Львов”.
Так у Львові заспівали,
Тут спочинок собі мали.

11. X. 1915.

ЗА СВІЖОЇ ПАМ'ЯТИ

*Дехто майже дармуючи, записки провадить,
Навіть діла пильнуючи, іноді не вадить,
Що побачиш незвичайне, не покорписати,
Чи ахнути, чи плюнути, але й записати,*

*Не такий я домосід, як би думав дехто,
Не такий теж мандрівець, щоб знав всі
Утрехти, А так живем у природі, як в чужій господі,
Бачиш децо незвичайне, записав та й годі.*

*Колись у таких появах мужі мудрі й чесні
Бачили знаки духовні та вінци небесні.
А в нас муж не дуже мудрий, а де на що хватський,
Про появу буртимух друкував Верхратський*

*А я з сего вже мешкання дав раз в "Діло" знати,
Як восени стала ябліль вдруге процвітати,
Торік бачив при Курковій іще в падолисті
В білім цвіті кілька дерев зовсім без користі.*

*Сего року під ратушем — річ була новітна —
Я побачив сморжі вперше десятого цвітня.
Було досить їх в тім році, щезли аж у маю,
Коли були останній раз, сего вже не знаю.*

*Отже, сморжі, як відійшли, хазяйки дотепні
Й на лік гриба не дістали, ні в червні, ні в липні.
І велась вже з кінцем липця зразу дуже вбого,
Зате в серпні явилось їх прекрасних і много,*

*А вже про ті ластівки — то дивно й казати,
Вони ранньою весною звикли прилітати;
Сего ж року я бачив їх уперше й востаннє
Аж п'ятнадцятого серпня — чи й вони в заслання?*

*Увесь сей рік — та воєнний, незвикла подія,
Ніхто, мабуть, у всім Львові не чув соловія.
Хоч в хатах сусідніх він був звук гніздиться,
Його співом щовесни я міг звеселиться.*

*A juz cały wrzesień
Butaroczna jecień!
В жовтні їде зима,
Хоч ще снігу нема.*

1. Волянський О. Мої спомини про Івана Франка //Спомини про Івана Франка. — Львів, 1926. — С. 80.

2. Там само. — С. 81.

3. Лист В. Гнатюка до Івана Франка від 19 серпня 1914 р. // Рукописні фонди Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. — Фонд 3. — № 1637. — Арк. 57. — Далі посилання на це джерело подається в тексті (із зазначенням в дужках номеру фонду, справи і сторінки).

4. Цікаво, що Ольга Федорівна цього літа буквально зразу ж по від'їзді Франка з дому настійливо прохала його вернутись назад: "Петро (молодший син Франків. — Я. М.) поїхав на Петра до Дземброні, і я через нього переказувала тобі, щоб ти їхав додому, бо я сама боюсь без тебе бути, а як ти вдома, то безперестанку сварюсь з тобою" (ф. 3. № 1638, с. 17). До речі, з цього невеличкого фрагменту листа Ольги Федорівни до чоловіка можемо судити і про вдачу самої адресантки, надто імпульсивну, невірноважену. На кожному з цього подружжя хвороба залишила слід, на кожному свій — суто індивідуальний, але на обидвох — однаково трагічний.

5. "Займаюся тут поки що вербуванням самохитників до "Січових стрільців". На Жаб'ю завербували ми около 50 самохитників, я уложив їм присягу і вони заприсягнули з великою парадю по сам храм у Жаб'ївській церкві". — З листа Петра Франка додому від 1. 09. 1914 р. (ф. 3, № 1637, с. 79). До речі, в цій кореспондентці Петра ще одна цікава інформація: "В Криворівні вербував самохитників п. Гнатюк і знайшов двох".

6. Про намір І. Франка приїхати цього літа до Криворівні з Ц. Зигмунтовською свідчить його листівка від 16. 06. 1914 р. до криворівнянського газди В. Якіб'юка, в котрого він літував ("обдомов'ювався") з 1909 р. (до того мешкав у П. Мітчука): "Хотів би приїхати сего року вчаснійше, може, на липень-серпень, із одною панєю, що має двох дорослих дітей. Тому запитую Вас, чи буде в Вас вільний покій і на який час?" На жаль, автограф цього листа І. Франка втрачено, відомо про нього тільки з публікації Д. Лукіяновича "Два останні роки Івана Франка в його власних листах" у "Львівських вістях" за 4 квітня 1944 р. Свого часу в руках Д. Лукіяновича був ще один документ, який має безпосереднє відношення до теми нашої розмови — заява селян Криворівні з висловленням співчуття австрійському цісареві у зв'язку з убивством престолонаслідника Фердинанда, яку І. Франко написав на прохання місцевого вїйта.

7. Колекція листів І. Франка до Ц. Зигмунтовської у 1926 році потрапила до Д. Лукіяновича, котрий категорично відмовився їх публікувати (цей факт знаний із щоденникових нотаток Василя Щурата, що зберігаються в його онуки В. Щурат-Глухої). На жаль, подальша доля цих листів невідома. Не знаємо ні їх змісту, ні їх кількості. Щоправда, навесні 1940 р. перед працівниками щойностворюваного музею Івана Франка у Львові Ц. Зигмунтовська зачитувала один лист поета до неї, датований 1910 р. Либонь, свого часу вона була вельми зворушена його рядками: "У хвилях смутку та пригноблення, коли передчуття страшної туги гнітять душу, одне диш звучання знайомого голосу,одна лиш літера, написана

рукою пані, змогла би врятувати мене від розпачу. . . ” (ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України. — Відділ рукописів. — Ф. М. І. Фр. — № 31).

8. Басс І. Іван Франко: Біографія. — К., 1966. — С. 101.

9. Крицевий О. З неопублікованої спадщини (І. Франка) //Радянська Буковина. — 1956. — 13 квітня.

10. Українське слово (Львів). — 1916. — 30 травня.

11. Український голос. — 1914. — № 48.

12. Діло. — 1915. — 15 січня.

13. Франко І. Лист до Є. Трегубова від 27 травня 1915 р. //Франко І. Збір. творів: У 50 т. — Т. 50. — К., 1986. — С. 426. Далі посилання на це видання подається в тексті в дужках після цитати (спершу позначено номер тому, за томом сторінку).

14. Єфремов С. Іван Франко: Критично-біографічний нарис. — К., 1926. — С. 101.

15. Тарас, вчитель гімназії, із перших днів війни служив поручником в австрійській армії; Петро, студент політехніки, — четарем УСС. “Коли Франко сам не міг посвятити своїх сил для новітнього Запорозжя, дав йому свого сина Петра”, — відзначалось у телеграмі команди УСС, присланій на похорон Каменяра.

16. Див.: Рошкевич (Іванець М.) Спогади про Івана Франка // Іван Франко у спогадах сучасників. — Львів, 1956. — С. 146.

17. “Про Петра невідомо нічого нового” (50, 424), — писав І. Франко до доньки Анни в березні 1915 р., “Твої картки поприходили аж минулого місяця, по дві, по три нараз” (50, 431), — повідомляв Тараса в серпні 1915 року.

18. Діло. — 1914. — 25 червня.

19. Франко-Ключко А. Іван Франко та його родина: Спомини. — Торонто, 1956. — С. 104.

20. Там само. — С. 101, 86, 87.

21. Врода Ц. Зигмунтовської не померкла з літами: “Незважаючи на похилий вік, вона робила імпазантне враження: висока і повна, з дивним чаром і рівночасно несамопитим холодом в очах. . . Держалася просто, хід мала маєстатичний” (Франко Т. Про батька. — К., 1966. — С. 28).

22. Овчарський Б. Останній рік життя Великого Каменяра //Радянська Україна. — 1941. — 21 травня.

23. Тут варто підкреслити, що під час хвороби І. Франко з родиною не був цілковито полишений зі своєю бідною на поталу долі. Його бюджет тоді становили “складки” суспільності, допомога НТШ, яке, крім одноразових виплат, з початку 1910 р. встановило досмертну місячну платню своєму найзаслуженішому членові в сумі 200 корон, та ще гонорари від друківаних власних праць (тепер, природно, досить мізерні, хоча вони ніколи й не були аж надто щедрими). Отож, звісно, немає ніяких підстав безапеляційно заявляти, як це робили деякі дослідники, про абсолютну ігнорацію так званою українською буржуазною інтелігенцією тяжкого становища І. Франка. Інший аспект проблеми: чи достатньо мірою українська

громадськість забезпечила І. Франка, щоб він та його родина не відчували нужди, і чи хоч трохи були співмірними пожертвування української громади, її інституцій з тим величезним духовним скарбом, яким І. Франко упродовж всього свого життя щедро обдаровував українську націю. Однак, це окрема тема.

24. За словами М. Колодія, “поголоску в російських газетах, що д-р Франко живе в біді дуже хворий”, хотіли повторити польські львівські часописи, однак російська цензура цю звістку сконфіскувала. (Див.: Колодій М. Іван Франко в році російської інвазії. Кілька споминів і записок // Діло. — 1915. — 2 листопада.)

25. Шелухін С. Українство 80-их років і мої зносини з Ів. Франком // ЛНВ. — 1926. — Кн. VII-VIII — С. 281.

26. Хоча, варто підкреслити, що і в часи фінансової скрути І. Франко не забував про інших, зокрема про київську знайому Ольгу Альбранд. Мабуть, не мають цілковитої рації ті дослідники, котрі твердять про хворобливу скупість І. Франка (як “знак” його тяжкої недуги) в останні роки життя.

27. За кожним рядком, за кожною літерою цих творів — неймовірні зусилля. “Вкладав перо між скорчені пальці і рисував букви на взірці друкованих, йшло се важко й дуже поволі”, — розповідали сучасники про те, як він тоді писав (Див.: Лозинський М. Іван Франко. — Відень, 1917. — С. 32.) “Пишу лівою рукою, бачите, як, кожную букву окремо; хоч помалу йде, та волю писати сам, аніж диктувати”, — скупко признався і сам І. Франко (50, 435).

28. Критика згодом відзначатиме “глибинну течію індивідуального болю” (О. Колесса) в поезії Івана Франка тої доби.

29. Мочульський М. Іван Франко: Студії та спогади. — Львів, (1938). — С. 104.

30. ЛНВ. — 1908. — Кн. 5. — С. 405

31. Тоді, в 1908 р., подібної статті про І. Франка не було опубліковано в жодному часописі, але через певний час (як за життя письменника, так і згодом) студій, перейнятих абсолютним негативізмом щодо його постаті, з’являлося немало. І найдивовижніше те, що вони не тільки змістом, ідейним пафосом близькі до тієї міфічної статті, що так стривожила І. Франка в цій візії, але навіть чисто фразеологічно закиди деяких Франкових непримиренних критиків (М. Садовського, М. Рампника, О. Назарука, В. Панейка, К. Богачевського, В. Коциловського) накладаються на звинувачення, “прочитані” І. Франком в отому пам’ятному сні.

32. М. Мочульський, автор чи не найцікавішого дослідження про І. Франка останніх років життя, яке, до речі, відразу ж було визнано критикою “подією у літературі про Франка” (Марія Деркач), помітив вражаючу подібність краєвиду, описаного І. Франком в “Історії моєї хвороби” і пейзажу, баченого колись письменником у сні, а згодом описаного в “Перехресних стежках”: “Обидва краєвиди в головних рисах тотожні”, — писав він, роблячи з цього висновок, що, “коли околиця Ліпіка дійсно

така, яку поет бачив у сні, то він мав візію будуччини, коли ж краєвид, бачений у галюцинації, такий самий, як у колишньому сні, але інший від дійсного краєвиду Ліпіка, то він є спогадом, пережитком колишнього сну” (Мочульський М. Іван Франко. — С. 180).

33. Кілька зауваг, можливо, дискусійних, стосовно однієї з ймовірних причин появи таких болючих візій у Франка. Відомо, що протягом тривалого періоду під час його лікування застосовували препарати ртуті та йоду, особливо інтенсивно — в Ліпіку, а згодом у санаторії братів Свйонтовських. А при лікуванні йодом, зокрема при передозуванні цього препарату, подекуди спостерігається так зване явище йодизму, що супроводжується у хворих серед інших побічних симптомів і нестерпними болями голови, а також галюцинаціями. Прикметно, що сам І. Франко пов’язував на перших порах появу у нього галюцинацій саме з надміром споживаної на ліпівському курорті йодової води (ф. 36, № 185).

34. Про те, що санаторій братів Боасів знаходився у Панкрацу, І. Франко писав у листі до В. Гнатюка, а в “Історії моєї хвороби” називав іншу місцевість — Урпik.

35. Коцюбинський М. Твори в 7 томах. — К., 1975. — Т. 6. — С. 210-211.

36. Іван Франко у спогадах сучасників... — С. 48.

37. Упродовж усього часу недуги І. Франко дуже наполегливо старався “розв’язати” собі руки. Із споминів Анни Франко-Ключко: “Після своєї хвороби, коли прийшов параліч рук, тато зараз же старався цілою намагою своєї волі відзискати володіння рук, властиво, можна сказати, що і від самого початку цього процесу він мочив руки в гарячій воді і просив нас їх впроставувати. Ми навіть прив’язували їх на дощечку на якийсь час. Але параліч поступав, причім тато мав сильний біль”. І. Франко намагався звільнити собі руки для праці з дивовижною впертістю і винахідливістю, усіма можливими способами й неможливими, реальними та цілком, здавалось би, фантастичними. Так, восени 1909 року він викликав велике занепокоєння родини та близьких знайомих своєю втечею до Одеси, сподіваючись знайти там у стінах університету якийсь старовинний рукопис із описом ліків на свою хворобу. Звісно, ніякого чудодійного манускрипту він там не розшукав, але перебування в Одесі винятково добре вплинуло на нього. Одеські лікарі І. Липа та І. Луценко, спостерігаючи, як швидко у відповідному кліматі та при менш-більш нормальних умовах життя поправляється І. Франко, висловлювали сумніви щодо правильності поставленого йому діагнозу хвороби (прогресивного паралічу).

38. Висновок про Франкову відчуженість від сучасних йому подій С. Гаєвський робив лише на основі одного побачення з ним у травні 1915 р. “Франко був щирий і одвертий протягом нашої балачки, — писав він у 1925 році. — Отже, коли він не звернув ні разу на теми громадські чи політичні, то це доводиться пояснити тільки тим, що у Франка той інтерес тоді цілком пропав” (Гаєвський С. До характеристики Івана Франка // Життя і революція. — 1925. — № 5. — С. 107). До речі, в інших споминах

цей же автор, зазначивши знову, що І. Франко зовсім не цікавився світовими подіями, тут же згадує про вірш на сучасну тему війни, який поет зачитав йому і К. Паньківському (судячи зі змісту, переказаного С. Гаєвським, це були "Три сестри милосердя". — Я. М.). Див.: Гаєвський С. До споминів про Івана Франка // Нова громада. — 1924. — Кн. 35. На відміну від С. Гаєвського, В. Щуровський спілкувався з І. Франком досить часто, але як лікареві йому здебільшого доводилось бачити поета в найскрутніші хвилини його життя, під час приступу хвороби.

39. Багато сучасників поета з подивом відзначали, що хвороба зруйнувала таке притаманне йому колись і щодо власної особи "жало критицизму". Зокрема К. Гриневичева, згадуючи про свої враження від побачення з І. Франком взимку 1916 р., писала, як під час розмови з поетом її вразило, що той "дуже пильно, як молодий дилетант при перших пробах пера", цікавився думкою про свої тодішні поезії. За її словами, тяжко було пізнати того колишнього І. Франка, котрий "написавши щонебудь, як невичерпний багач переставав пам'ятати, а хвалу й суд носив у собі" (Гриневичева К. Спомини (І. Франко) // ЛНВ. — 1926. — № 10. — С. 255.) Розмірковуючи над поетичною спадщиною І. Франка останніх років життя, мимоволі згадуються побоювання його великої сучасниці Лесі Українки. "Леся Українка ніколи не боялася смерті, але боялась маразму і найбільше боялась, що як почнеться упадок мозкової діяльності, то вона того не завважить і не покине писати в належний час. Боялась теж, що не сповнить літературних намірів, які носила в душі. "Треба писати, поки пишеться, а то не встигну всього за той час, коли розумова енергія не висякла", — думала, що ще впереді буде і такий старечий період, коли б вона не творила, але жила", — писав про останні дні життя поетки її чоловік К. Квітка. (Леся Українка: Документи і матеріали. — К. — 1966. — С. 303).

40. Деркач М. Архів Івана Франка. Машинопис цієї статті зберігається в архіві Івана Франка у Львові.

41. Вірш "Дві чети" вперше опублікував Я. Весоловський у Відні в "Календарі-Альманасі на 1917 рік" у рубриці "З посмертної теки Івана Франка".

42. У 50-томник не включені навіть поезії "Парламентарний чортик", "Жінка з револьвером", "Купецька пригода", які в часи потепління політичного клімату на Україні опублікував часопис "Жовтень" (1968, № 5).

43. Див.: Вільна Україна, — 1946. —/ 26 травня.

44. Уривки з цього "твору Франка" були вміщені в газеті "Вільна Україна" (1946, 28 травня), повністю він був видрукований у журналі "Жовтень" (1951, № 7), у збірнику "Іван Франко проти Ватикану". — К., (1953), навіть поміщений у 20-ти томнику, причому в основній частині. Виняткова увага до цієї фальсифікації М. Колодія (а за своє "цінне відкриття" автор отримав подяку від Інституту літератури, підписану його тодішнім директором О. Білецьким) пояснюється тим, що ця примітивна підробка слугувала прекрасною ілюстрацією улюбленої тези офіційного

літературознавства про Франка — непримиренного борця проти Ватікану, папства і католицизму. Прикро, що патронували цій політичній спекуляції, спотворенню постаті І. Франка відомі літератори і франкознавці, котрі поставили (деякі, може, вимушено) свої імена у публікаціях на оборону цього явного фальсифікату. Див.: Білоштан Я., Брагінець О., Мазуркевич О., Мельничук Ю., Мороз О., Нудьга Г., Павличко Д. На захист атеїстичної спадщини Івана Франка // Жовтень. — 1957. — № 4.

45. Радянська критика, замовчавши про існування багатьох передсмертних творів І. Франка, його велику трагедію як митця і людини, відбилась лицемірною тезою про всезростаючий поступ Франка-художника: “І у важкі роки життя митець не занепав духом, ішов по висхідній, постійно відточував свою майстерність і до останнього подиху підносився вище й вище як поет справді народний”. Див.: Іван Франко: Питання текстології. — К., 1980. — С. 3.

46. Діло. — 1914. — 14 листопада.

47. Єфремов С. Іван Франко... — С. 98.

48. ЛНВ. — 1926. — Кн. 10. — С. 240.

49. “Франко утік зі свого дому перед нервовими нападами своєї жінки і мешкав якийсь час в камениці свого шкільного товариша, судового радника Райхерта, котрий дав йому на тимчасове помешкання одну порожню кімнату в своїй камениці при вул. Курковій, під № 25” (Охримович В. Причинки до біографії і характеристики І. Франка //Новий час. — 1926. — Ч. 50. — С. 9).

50. Щуровський В. Іван Франко серед Українських січових стрільців //Літопис Червоної Калини на 1927 рік. — Львів, 1926. — С. 23.

51. Там само.

52. Грозикова О. Останні дні Франка //Українські вісті. — 1936. — Ч. 124.

53. Іван Франко у спогадах сучасників... — С. 414.

54. Щуровський В. Іван Франко... — С. 23.

55. Там само. — С. 25.

56. Іван Франко у спогадах сучасників. — Львів, 1972. — Кн. 2. — С. 294.

57. Гриневичева К. Спомини (І. Франко) //ЛНВ. — 1926. — Кн. 10. — С. 255.

58. Текст цього листа опублікував Й. Застирець через рік після смерті І. Франка у книжці “Зі споминів про Франка (про його релігійність)” (Відень, 1917). У 50-ти томник лист не включений з невідомих причин (мабуть, через відсутність, а точніше, невиявленість досі оригіналу). На жаль, Й. Застирець, у щирому ставленні та глибокій шанобі котрого до генія І. Франка не маємо ані найменших підстав сумніватися (згадаймо, що саме він висунув у 1915 р. кандидатуру І. Франка на здобуття Нобелівської премії), не віддав свого часу автографи письменника, які були в нього, до НТШ у Львові, де після смерті І. Франка зберігалися його рукописні скарби, до чого настійно закликав усіх М. Возняк напередодні 10-х роковин смерті

І. Франка: “Не можна ні на хвилину забувати, що кождий лист, кождий автограф Франка, це власність цілої української нації” (Возняк М. На порозі студій над Франком // Діло. — 1925. — 31 травня.)

59. Див.: Франко П. Іван Франко зблизька: П'ять потретів. — Львів, 1937. — С. 30.

60. Овчарський Б. У хворого Франка // Вільна Україна. — 1940. — 8 червня; Останній рік життя Великого Каменяра // Радянська Україна. — 1941. — 21 травня.

61. Франко І. 1) Коляда в Нагуєвичах; Непрошений гість // Українське слово. — 1916. — 1 лют.

2) В архіві І. Франка зберігається ще один автобіографічний шкід, написаний у притулку, — замітка про хату, в якій він народився (ф. 3, № 189).

62. Ukrainische Nachrichten. — 1915. — № 66.

63. “Все те, що тато говорив коли-будь про духів, — тепер поволи щезає, — повідомляв куратора І. Франка К. Бандрівського Андрій Франко у лютому 1909 р. з “тихої, хорошої” Ловрани на березі Адриатичного моря, де письменник перебував тоді на лікуванні. Лікував його там знаменитий лікар, д-р медицини Віденського університету п. Едер. “Завдяки лікарству д. Едера татові тепер значно полекшало, — читаємо в цьому ж листі Андрія, — через що він і спить добре, і навіть відчуває деяку полекшу в руках. Маю надію, що незадовго руки цілком випростаються” (Ф. 3, № 1638, арк. 65).

64. Щуровський В. Іван Франко... — С. 24.

65. Монджейовська-Гончар С. Мої спогади про Франка...

66. Франко-Ключко А. Іван Франко та його родина... — С. 107.

67. Щуровський В. Іван Франко... — С. 23.

68. Колодій М. Останні хвилі Івана Франка // Українське слово. — 1916. — № 134.

69. Автограф згаданого листа Франка розшукати не вдалось. Його власник А. Гап'як через тиждень після смерті письменника, запропонувавши редакції “Діла” відпис листа, рукопис залишив у себе. Доля приватного архіву А. Гап'яка не відома.

70. Кореспондентка І. Франка до А. Гап'яка була видрукована в “Ділі” (1916, 4 червня) під заголовком “По смерті Івана Франка. Один з останніх листів покійного”. Однак нині можемо висловитись точніше — цей лист узагалі є останнім у бібліографії епістолярної спадщини письменника. На жаль, цей останній лист І. Франка (водночас, наскільки нам на сьогодні відомо, загалом останні рядки, що вийшли з-під пера І. Франка), досі чомусь не потрапив у поле зору дослідників. Залишився він і поза бортом 50-ти томника. А тим часом ті незаслужено позбавлені увагою біографів письменника рядки додають нові, причому вельми суттєві штрихи до творчого портрета І. Франка на схилі віку, до глибиннішого осмислення його психологічного феномену. Окрім того, введення у науковий обіг листа І. Франка до А. Гап'яка від 9. 06. 1916 р. дозволяє також відкоригувувати

деякі загальноприйняті у бібліографії франкознавства положення: приміром, донині за останній лист письменника вважалась його картка до К. Бандрівського від 1 березня 1916 р., а відповідно останніми рядками — переспів із римської історії “Консул Кассій”, здійснений із 26 лютого по 13 березня 1916 р.

71. Грозикова Олена. Останні дні Франка...

72. Політичне підґрунтя підміни назви Франкової збірки цілком явне. Посилання редакторів тому на те, що про назву цієї збірки мав нібито свідчити реферат Франка, прочитаний на засіданні філологічної секції НТШ 12 вересня 1912 р. під назвою “Студії над найдавнішим Київським літописом”, виглядає слабкою аргументацією. Адже маємо пізніші назви, задокументовані неодноразово власним визнанням І. Франка.

73. Знаємо і про те, що вдома І. Франко звелів ще переписати особистому секретареві М. Колодієві велику віршовану повість “Муж довір'я”, вніс у список Колодія деякі правки. Можна також припустити, що тоді І. Франко міг працювати й над укладанням ювілейної збірки поезій, про яку ми згадували попередньо. Хоч, імовірно, цю роботу встиг завершити ще в притулку для січових стрільців. На жаль, ні в меморіальній літературі, ні в будь-яких інших документальних джерелах “підказок” щодо цього моменту не знаходимо. Щоправда, М. Колодій залишив спомини про, так би мовити, впорядкування поетом незадовго перед смертю, у другій половині травня, свого творчого доробку: “Деякі незакінчені вірші казав при своїх очах спалити, деякі відкладав і придумував, як докінчити”. Проте, гадаю, ця інтродукція була потрібна М. Колодієві для того, щоб логічніше виглядала в його мемуарах подальша версія про Франковим спалення поеми “Папі в альбом”.

74. У так званому “листу на теплоту” натрапляємо на дешифрування цієї “скомплікованої хвороби”: атеросклероз, аркус дуги аорти, міокардит, нефрит, lues cerebri, гіпотоніка, гіпатіка, параплегія (ф. 3, № 2426). Деякі сучасні медики ревізують один із наведених тут діагнозів lues cerebri (в інших джерелах — paralysis progressiva alienorum), вважаючи, що І. Франко останні десять років життя страждав особливою формою ревматоїдного артрити (РА) — хворобою Рейтера. Див.: Шеремета Н. А., Ясинская-Л. Я. Ретроспективный диагноз болезни И. Я. Франко — особая форма ревматоидного артрита // III съезд патологоанатомов УССР. Тезисы докладов. 27-29 мая 1981. — Ив. — Франковск, 1981.

75. Згадуючи тут спомини М. Колодія, маю на увазі лише його ранні мемуари, опубліковані за життя І. Франка й відразу ж після його смерті у “Ділі” 1915 р. та в “Українському слові” 1916 р. Всі інші його “мемуари” — неперевіршений зразок політичної конюктури в жанрі мемуаристики.

76. Див.: Іван Франко у спогадах сучасників: Кн. 2. — Львів, 1972. — С. 164.

77. Як засвідчують документальні джерела, С. Левинська з'явилась в оселі Франка 12 квітня (ф. 3, № 2513).

78. Грозикова О. Останні дні Франка...

79. Франко П. Іван Франко зблизка... — С. 31.

80. Колодій М. Останні хвили Івана Франка // Українське слово. — 1916. — 30 травня. — № 134.

81. Як засвідчують численні мемуарні джерела, І. Франко відмовився сповідатись перед кількома священниками, що приходили до нього перед смертю — перед монахом-василіанином Т. Галушинським (Див. : Галушинський Т. Як то було зі сповіддю Івана Франка // Нова зоря. — 1932. — 4 серпня), о. В. Гургулою, священником греко-католицького обряду Свято Успенської церкви, а також перед військовим православним священником румуном, котрого до І. Франка привела О. Грозикова (Див. : Грозикова О. Чому Франко перед смертю не сповідався. Цікаві інформації наочного свідка // Діло. — 1932. — 25 червня. — Ч. 139). Щоправда, донька о. Гургули, О. В. Щурат свідчить, що зі слів батька вона достеменно знає, що І. Франко відмовився сповідатись перед о. Гургулою тільки в час його перших відвідин, коли вдруге той прийшов до І. Франка, то хворий прийняв його прихильніше, і що під час розмови з ним була проведена сповідь, яка, на жаль, не вважалася канонічною, тобто не була задокументована (Див. : Рупняк Л. Чи сповідався І. Франко перед смертю // Дзвін. — 1991. — № 1). Мар'ян Колодій не оминув “щасливої нагоди” оповісти про католицького священника, котрого буцімто приводила І. Франкові П. Зигмунтовська (Колодій М. Останній тиждень в житті Івана Франка // Жовтень. — 1956. — № 1.).

82. Лікарська довідка про “збурення ума у Франка”, як і деякі інші документи, що стосуються організації християнських похоронів І. Франка, зберігається у Музеї Івана Франка у Львові.

83. Особливо активно виступав проти дозволу на поховання Франка з усіма почестями К. Богачевський, згодом — єпископ у Філадельфії. До речі, через 10 років після смерті І. Франка він заборонив духовенству та загалу віруючих своєї єпархії брати участь у відзначенні 10-річчя з дня смерті письменника. Більше того, звернувся із проською до митрополита А. Шептицького — “видати духовенству заборону участі в “культі” Франка у Дієцезії Вашої Ексцеленції”. Відповідь митрополита А. Шептицького, попри її дипломатичний тон щодо свого адресанта, є напрочуд промовистою з огляду на признання ним заслуг І. Франка для всієї української нації, глибини розуміння багатомірності його феномену: “На загальне викорінення слави Франка в нашій народі не може бути надій для того, що жием в такім віці, коли народи хваляться своєю “аристократією духа” як своєю силою і іспитом зрілості...” І ще один його погляд на І. Франка дозволимо собі тут навести: “...В творчості Франка атеїзм і матеріалізм займає тільки незначне, спорадичне місце, а головне місце займають посередньо і безпосередньо національні і патріотичні ідеї” (ЦДІА України у Львові. — Ф. 409. — Оп. 1. — Спр. 49).

84. Іван Франко у спогадах сучасників. — Кн. 2. ... — С. 300.

85. Утро (Софія). — 1916. — Ч. 1899.

86. Див. : Возняк М. Пам'яті Івана Франка... — С. 47.

87. Українське слово. — 1916. — 1 червня.
88. Гриневичева К. Іван Франко... — С. 259.
89. Див. : Возняк М. Пам'яті Івана Франка... — С. 48.
90. Громадський голос (Львів). — 1916. — 1 червня.
91. Гординський Я. Сучасне франкознавство (1916-1932). — Львів, 1933.
92. Див. : Возняк М. Пам'яті Івана Франка... — С. 49.
93. Там само.

ЗМІСТ

“Час московського наїзду пережив у краї”

3

“...Пишу кожного дня пару сторінок, останнього року переважно віршами. Коли-то доведеться друкувати”

14

“...Пробуваючи задля тяжкої недуги та майже цілковитого опущення у власнім домі у приюті”

25

“Весно, ти мучиш мене! Мільонами кольорів, тонів
Ліній і творів кричиш: воля, і рух, і життя!”

34

“Відійшов від нас велетень праці і терпіння...”

40

З поетичної спадщини І.Франка 1914-1916 рр.

48

[Примітки]

63

*Близько вже. Мабуть для того
б'є на мене вал останній
і остатня іасть дороги
так болюща і важка.*

Іван Франко

Ярослава Мельник

Народилася на Львівщині. Після закінчення Львівського університету працювала у літературно-меморіальному музеї Івана Франка. Нині — науковий співробітник відділу української літератури Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, кандидат філологічних наук.